

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA HAŞR KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

CEVAT SEVİMLİ

BURSA 2006

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA HAŞR KAVRAMI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Danışman
Prof.Dr. İbrahim ÇELİK

Cevat SEVİMLİ

BURSA 2006

TC.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Cevat SEVİMLİ'ye ait Kur'ân'da Haşr Kavramı adlı çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Prof.Dr. İbrahim ÇELİK

Üye:Doç.Dr. Abdulhamit BİRİŞİK

Üye: Doç.Dr. Çağfer KARADAŞ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI
KUR'ÂN'DA HAŞR KAVRAMI

Cevat SEVİMLİ
(Yüksek Lisans Tezi)

ÖZET

Haşr sözlükte, toplanmak, bir araya toplamak, yurdundan çıkarmak gibi manalara gelir. İstilahta ise, kıyamet günü insanların tekrar diriltip mahşer meydanında toplanması anlamında kullanılır. Kur'ân-ı Kerim'de yer yer "ba's" ile "haşr" aynı anlamda kullanılmıştır. Haşri bu bağlamda ele aldığımızda kapsamı daha da genişlemektedir. Haşr kelimesi türevleriyle beraber Kur'ân-ı Kerim'de 43 âyet-i kerimede geçmektedir. Aynı zamanda Kur'ân-ı Kerim'de Haşr isminde müstakil bir sure de vardır. Fakat bu surede haşr, ıstılahi anlamının dışında, Yahudileri yurtlarından çıkarmak manasında kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de haşr ile alakalı olarak birçok kelime geçer. Neşr, ba's, kıyamet, âhîret, cennet, cehennem bunlardan bazılarıdır. Genel olarak baktığımızda bu kelimelerin hepsi bir bütünün parçaları gibi olup birbirinden ayrı düşünülemez.

İslam alimleri arasında haşrin cismani mi? ruhani mi? olacağı meselesi çok fazla tartışmaya konu olmuştur. Her iki görüşü ayrı ayrı savunanlar olmakla birlikte, Ehl-i Sünnet inancına göre haşr hem cismen hem ruhen olacaktır.

Anahtar kelimeler: Haşr, tekrar dirilme, kıyamet, cismani haşr.

Danışman: Prof. Dr. İbrahim ÇELİK.

Sayfa sayısı: 66

**DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
TAFSÎR (QUR'ANIC EXEGESIS)
THE CONCEPT OF DAY OF RESURRECTION IN THE QUR'AN
Cevat SEVİMLİ
(Master Thesis)**

SUMMARY

Day of resurrection is in dictionary it means; to be collected, to collect, banishment. In terminological is a rising from the dead of people in judgement day and to be collected in last judgement area. Day of resurrection and a rising from the dead are used sometimes in the Holy Quran. Day of resurrection word is in the Quran 43 verse of Quran and there is a sura of the Quran which was named "Day of resurrection". But in this sura of the Quran, day of resurrection has another meaning: banishment.

There are a lot of words in the Holy Quran which were connected with day of resurrection. Some of these are ;God's raising the dead, a rising from the dead, last judgement, the next world, the bridge sirat from this world to paradise, paradise, hell. All ofthem are concepts which were connected the next world.

Between the Islamic grieving there are a lot of arguement about whether day of resurrection with body or spirit. One of them says it will be with body, one of them says it will be with spirit, and one of them says it will be together body and spirit. Ehl-i Sunnah grieving believe that it will be together body and spirit.

Key words: Day of resurrection, judgement day, a rising from the dead, paradise.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	Viii
ÖNSÖZ	viii

GİRİŞ

İSLAM ÖNCESİ DİNİ ANLAYIŞLARDA HAŞR

I- İSLAM ÖNCESİ GAYRİ İLAHİ DİNLERDE HAŞR.....	2
A- Mezopotamya Dinlerinde Haşr.....	2
B- Eski Mısır Dinlerinde Haşr.....	2
C- Geleneksel Türk Dinlerinde Haşr.....	3
D- Sabiilikte Haşr.....	4
E- Hint Dinlerinde Haşr.....	4
II-İSLAM ÖNCESİ İLAHİ DİNLERDE HAŞR.....	5
A- Yahudilikte Haşr.....	5
B- Hıristiyanlıkta Haşr.....	8
III- CAHİLİYE DÖNEMİ ARAPLARININ HAŞR ANLAYIŞLARI.....	9
A- Putperestlik (Müşrikler).....	9
B- Haniflik.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

“HAŞR” KAVRAMININ ETİMOLOJİKVE SEMANTİK TAHLİLİ

I- “HA-ŞE-RA” MADDESİNİN KÖK ANLAMI VE İŞTİKAKI.....	13
II-HAŞR KELİMESİNİN İSTİLAHİ ANLAMI.....	15
III-KURAN’DA ÖLÜM SONRASI İLE İLGİLİ DİĞER KELİMELER.....	16
A- Âhiret.....	16
B- Berzah.....	16
C- Kıyamet.....	17
D- Ba’s.....	18
E- Neşr.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

KUR’ÂN VE SÜNNETTE HAŞR SÜRECİ

I. HAŞR ÖNCESİ SÜREÇ.....	24
A-Ölüm.....	24
B-Berzah Hayatı.....	25
1-Kabir nimeti veya azâbı.....	26
2-Kabir suali.....	27
C-Kıyamet.....	28
1-Surun üfürülmesi.....	28
2-Kıyametin kopuşu.....	29
a-Büyük alâmetler.....	30

b-Küçük alâmetler.....	30
II-HAŞR ÂNI.....	31
A- Haşr Sırasında Sıkıntı İçerisinde Olanlar	31
B- Mü'minlerin Haşri	36
C- İyi veya Kötü Bir Durumda Olduğu Belli Olmayanların Haşri.....	36
III-HAŞR SONRASI SÜREÇ	37
A-Hesap	37
B-Sırat.....	38
C-Cehennem.....	39
D-Cennet.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM KÜLTÜRÜ İÇERİSİNDE HAŞR ANLAYIŞI

I-GAZZÂLİ ÖNCESİ DÖNEMDE HAŞR.....	43
II-GAZZÂLİ SONRASI DÖNEMDE HAŞR.....	44
III-MODERN DÖNEMDE HAŞR.....	48
SONUÇ.....	50
BİBLİYOGRAFYA.....	52

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı geçen madde
a.s.	Aleyhisselam
Bkz.:	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
m.ö.	Milattan önce
m.s.	Milattan sonra
mad.	Madde
ö.	Ölüm
R.a.	Radyallahü anh
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallahü aleyhi ve sellem
sy.	Sayı
t.y.	Basım tarihi yok
v.dğr.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
Yay.	Yayınları
yy.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

İnsanlara yol gösterici ve aydınlatıcı bir kitap olarak gönderilen Kur'ân-ı Kerim, insanların dünyadaki ve öbür dünyadaki yaşamlarını düzenleme noktasında rehberlik eder. O yaklaşık üçte birlik bir hacim içerisinde âhiret ile ilgili konulara yer verir. Âhiret konuları içerisinde en çok vurgu yapılanı ise 'haşr'dir. Câhiliye devri Arapların en çok karşı çıktıkları, anlayamadıkları ve aslında kabul etmek istemedikleri gerçek ise tekrar dirilmedir. Kur'ân-ı Kerim'de de âhiret hayatına geçiş için adeta bir köprü niteliğinde olan haşrden sık sık bahsedilmiş ve insanlara tekrar dirilecekleri, çok çeşitli örnek ve delillerle anlatılmıştır. Kur'ân'da âhiret konusu çok geniş bir konu olduğu için bu konu içerisinde geçen kavramlardan bir tanesi, çalışmanın daha verimli olması için tercih edildi. Haşr kavramının mahşer meydanında toplanma anlamının yanında tekrar dirilme anlamının da olması ve hem dilsel olarak hem de Kur'ân'daki kullanımında haşrle ba'sin zaman zaman aynı anlama gelişi bizi haşr kavramını seçmeye yönlendiren önemli birer etken olmuştur. Tabii ki haşr kavramı incelenirken onunla yakından alakalı olan diğer kavramlara da yeri geldikçe değinilecektir.

Çalışmada, öncelikle diğer dinlerdeki ölümden sonraki hayat anlayışlarından bahsedildi. Daha sonra haşrin lügat ve ıstılah anlamları üzerinde duruldu. Bunların ardından Kur'ân-ı Kerim'de haşrle alakalı olan; âhiret, berzah, kıyamet, ba's ve neşr kavramları hakkında bilgi verildi. Kur'ân-ı Kerim ve sünnette haşr; haşr öncesi, haşr anı ve haşr sonrası olarak üç başlık altında ele alındı. Ayrıca âyetler yardımıyla haşr kavramının Kur'ân'da hangi manalarda kullanıldığı ve Hz. Peygamber'in (s.a.) bu konudaki hadis-i şerifleri ışığında haşrin nasıl bir şey olacağı açıklanmaya çalışıldı. Daha sonra İslam kültürü içerisinde Gazzâli öncesi, Gazzâli sonrası ve modern dönemde haşr kavramından ne anlaşıldığı ortaya konuldu.

Bu çalışmanın hazırlanmasında öncelikle değerli vakitlerini ayıran muhterem hocam ve tez danışmanım Prof.Dr. İbrahim ÇELİK'e, ayrıca çalışmanın muhtelif aşamalarında rehberliklerine başvurduğum Doç.Dr. Abdulhamit BİRİŞİK ve Doç.Dr. Cağfer KARADAŞ hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

BURSA 2006

Cevat SEVİMLİ

GİRİŞ

İSLAM ÖNCESİ DİNİ ANLAYIŞLARDA HAŞR

I- İSLAM ÖNCESİ GAYRİ İLAHİ DİNLERDE HAŞR

İslam öncesi kaynağı ilahi olmayan dinleri incelediğimizde, bu dinlerde ölüm sonrası hayatla ilgili birçok bilgiye rastlarız.

A- Mezopotamya Dinlerinde Haşr

Mezopotamya bölgesi kavimleri tarihte Sümerler, Babiller ve Asurlar olarak bilinir. Mezopotamya’da hakim olan dini inanca göre, ölüm tam bir yok oluş olmayıp ölen kişi yaşamaya devam eder. İnsan ölünce, ondan geriye zamanla ilk haline yani ‘kil’ e dönüşecek olan cesedi bir de gölgesi gibi kabul edilen ruhu, bir tür hayaleti kalırdı.

Mezopotamyalıların inançlarına göre, insanın öldükten sonra gideceği yer ölümler diyarı Arallu’dur. Burada dünyadakinin tersine sonsuza kadar hüznü, hareketsiz, güçsüz ve topraksı bir hayat olduğuna inanılır.¹ Eski Mezopotamyalılarda iyi amellerin karşılığının dünyada görüleceği, kötü amellerin karşılığının da cezalandırılacağı anlatılmaktadır. Fakat, âhiretteki karşılıktan nadiren söz edilmektedir. İnsanın ölümden sonra vardığı yer dünyanın batı tarafıdır, dönüşü olmayan neşesiz bir yerdir.² Görüldüğü gibi Mezopotamya dinlerinde ölümden sonra bir çeşit hayat vardır. Fakat bu hayat hakkında çok fazla açıklama veya bilgi günümüze ulaşmamıştır.

B- Eski Mısır Dinlerinde Haşr

Mısırlılar ölen kişinin mezarda yaşamaya devam ettiğine inanıyorlardı. Bu sebeple mezarlara yiyecek, içecek koyuyorlardı, belirli zamanlarda kurban sunuyorlardı. Eski imparatorluklar zamanında görülen, ölüyü yağlama, mumyalama gibi işler ölümden sonra hayatın olduğuna işaret olsa gerektir.³

Mısırlılar ölen kişinin öldükten sonra tekrar dirileceğine inanıyorlardı. Dirilme inancının en önemli kanıtı yarı tanrı yarı insan Osiris’in dirilişi efsanesidir: Osiris, kardeşi Seth tarafından öldürülür; eşi İsis, tanrı Thot’un yardımıyla onun parçalanmış ve çevreye dağılmış bedenini bütünleştirip yeniden hayata kavuşturur. Mısır inançlarında

---

¹ Cevizci, Ahmet, “*Cehennem*”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Babil yay, Ankara 2005.

² Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002, s. 27.

³ Sarıkçıoğlu, a.g.e., s. 41.

insan; vücut, isim, ah, ba, ve ka olmak üzere beş unsurdan oluşuyor ve dirilişin bu unsurların bütününde veya bir kısmında meydana geldiği düşünülüyordu.⁴

Ölümden sonraki hayata dair en geniş bilgi, Eski Mısır'ın Ölüler Kitabında yer almaktadır. Ölüler Kitabının en önemli bölümlerinden biri ruhun yargılama sürecini anlatır. Terazinin bir kefesine ölünün kalbi, diğerine ise hakikat ve adalet simgesi olan bir kuş tüyü konulur. Terazi dengede ise ölü cennete gider. Eğer dengede değilse ölü, ölü yiyen ejderha (Ammit) tarafından hemen yok edilir.⁵

Eski Mısır dinlerine baktığımızda ölümden sonraki hayat anlayışlarının Mezopotamyalılardan daha gelişmiş olduğunu görüyoruz. Mısırlılar tekrar dirilmeye, hesaba çekilmeye, cennet veya kötüler için cezaya çarptırılmaya inanmaktadırlar.

C- Geleneksel Türk Dinlerinde Haşır

Türklerde Âhîret inancı vardır. İnsanın ölümlü olduğuna, ölmek üzere doğduğuna Tanrı'nın tayin ettiği süre dolunca öleceğine ve sadece Tanrı'nın ölümsüz olduğuna inanılmaktadır. Bu inanış İslam'daki ecel kavramıyla benzeşmektedir. Öbür dünyada ikinci bir hayatın varlığı, iyilik ve kötülükler için hesabın verileceği mahşer günü hesapların görülmesi için mahkeme kurulacağı ve ruhların ebedi olduğu kabul edilmektedir.⁶

Eski Türkler, hastalık gibi, ölümü de kötü ruhların bir eseri sayarlardı. Yakutlar da, ölümü insan ruhunu kötü ruhların kapması ile açıklarlar.⁷ Altay Türkleri'ne göre, zaman geçtikçe insanlar azalacak ve günah işlemekten çekinmez bir hale gelecekler. İyi Tanrı Ülgen, bu günahkar topluluktan uzaklaşacak, Tanrı Erlik yeryüzüne çıkacak, kötülükleri teşvik edecek. Bundan rahatsız olan Ülgen yeryüzündeki insanları kendi tarafına kazanabilmek için kötü karakterli oğlu Erlik ile savaşıacaktır. Sonunda Ülgen galip gelecek ve yeryüzünde tek başına hükümlan olacaktır. Daha sonra da, bütün ölüleri dirilterek haşır gününü başlatacaktır.⁸

---

⁴ Cevizci, "Cehennem", s. 111.

⁵ a.e.

⁶ Tümer, Günay- Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay., Ankara 2002, s. 85.

⁷ Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

⁸ Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, s. 118-119; Cevizci, "Cehennem", s. 116.

D- Sabiilikte Haşr

Sabiiler yeryüzü hayatı sonunda genel bir kıyametin kopacağına inanırlar. Buna göre yeryüzündeki hayatın sonunda önce havanın zehirlenmesiyle bütün canlılar yok edilecek; sonra da yeryüzünün kendisi ve yeryüzünü çevreleyen gezegenler ve burçlar yok edilecektir. Kıyamet sonrası ruhlar için genel bir hesap yapılacaktır, ancak bu hesap yalnızca günahkar ruhlar için yapılacaktır. İyi ruhlar daha önce Abatur terazisinde yapılan hesabı başarıyla verdikleri için gidecekleri yer olan “ışık âlemine” ulaşmış olacaklardır. Günahkar ruhlar ise bir çeşit cehennem olan “suf denizine” atılacaklar ve burada cezalarını çektikten sonra ışık âlemine gönderileceklerdir.⁹

Sabılık inancına baktığımızda kıyamet anlatışları açısından İslamiyet’le birçok noktada benzerlik olduğunu görmekteyiz. Kur’ân-ı kerimde kıyametten bahseden birçok ayette gökyüzünde meydana gelecek olaylardan bahsedilir. (et-Tekvir 81/1-2, el-İnfitar 82/1-2) Bunun yanında hesap, cennet ve cehenneme karşılık gelen inanışları da vardır.

E- Hint Dinlerinde Haşr

Hinduizm’de ruhun ölümsüzlüğüne yani tenasühe (Ruh Göçü) inanılır ölümden korkmazlar. İnsan dünyada yaptıklarına göre, bitki, hayvan, insan veya tanrı şeklinde tekrar doğar.¹⁰ Hinduizm’deki tenasüh inancı cehennem inancını ortadan kaldırmamıştır. Cehennem “nakara” olarak adlandırılır. Ruh artık kötülüklerle iyice kirlenmiş ise cehenneme atılır. Hinduizm’de cehennem bir arınma yeridir. Cezasını çeken ruh arınmış olarak yeryüzüne döner.¹¹ İyi ameller yapanlar ise kısa veya uzun bir dönem semâvi alemde yaşarlar. Ruh göçü çemberinden kurtulanların durumları ise çeşitli şekillerde tasavvur edilir. Vishnuist ve Shivaist sistemlerin çoğunluğuna göre onlar, dünya üstü bir alemde, tanrının huzurunda ebedi olarak yaşarlar. Shankara’ya göre ise ferdi ruh, tamamen çözülerek külli ruhta kaybolur.¹²

Budizm’de de Hinduizm’de olduğu gibi tenasüh yani ruh göçü inancı vardır. Budizm’de cehennem hakkında daha farklı tasvirler (bilgiler) karşımıza çıkmaktadır. Budizm’de yedi cehennem inancı vardır. İnsanlar günahlarının derecelerine göre belirli

⁹ Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s. 148-149; Tümer- Küçük, *a.g.e.*, s. 136-137; Cevizci, “*Cehennem*” s. 116.

¹⁰ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 102.

¹¹ Cevizci, “*Cehennem*”, s. 112.

¹² Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, s. 179.

süreler için bu cehennemlere atılırlar. Bu cehennemlerde çok değişik azab çeşitleri ile karşılaşmaktadır. Parçalanma, ezilme ve ağaçlara asılıp yakılma bunlardan bazılarıdır. Kızgın yağda kızartılma ve soğukla, buzla azab edilmeye diğer cezalandırma şekillerindedir. Ceza bittikten sonra ise ruh, insanların ve hayvanların yaşadığı yeryüzüne dönüp yeniden bedenleşir.¹³ Budizm’de insan, dinginlik, huzur, arınmışlık ve ölümsüzlük anlamlarına gelen nirvanaya ulaşınca tenasühten kurtulur.¹⁴

II-İSLAM ÖNCESİ İLAHİ DİNLERDE HAŞR

A- Yahudilikte Haşr

Tevrad metinleri incelendiğinde ölümden sonraki hayatla ilgili net bilgilere rastlayamayız. Öldükten sonra dirilişin olacağı fikri, Talmud metni dikkate alındığında Yahudi bilginlerinin varlığı konusunda ittifak ettikleri en önemli meselelerin başında gelmektedir. Yahudilikte yeniden dirilme ve ölümlerin muhakeme edilmesi inancı m.ö. 2.yy’ın sonlarında, Babil esaretinden sonra, İran etkisiyle ortaya çıkmış ve m.s. 70’lerde artık yerleşmiştir.¹⁵

Tehiyat ha-Metim (ölülerin dirilişi) olarak ifade edilen öldükten sonra diriliş vakasının, Yahudilik’teki âhiret hayatına ilişkin, “gelecek âlem” kavramı ile birlikte, en eski ve en temel kavramlardan bir tanesini teşkil ettiği söylenebilir. Öyle ki Talmud’da belirtildiği üzere, Amida da denen günlük ibadetler esnasında okunan Şmone Esre duasının önemli unsurlarından ikinci esasını teşkil etmektedir:

“Hayattakileri sevginle ayakta tutarsın; büyük bir rahmetle ölümleri diriltirsin; düşünlere yardımcı olursun; hastalara şifa verirsin; toprakta yatanların inançlarını ortaya çıkaran ey Kral, kim Senin dengin olabilir? Evet, ölümleri diriltecek olan sensin ve bunu yapacaksın. Ölümleri dirilten ey Rabbim, Sen çok yücesin.”¹⁶

Dirilişin vuku bulacağına dair en açık ifadeler, Mişna’nın Sanhedrin (10/1) adlı kısmında özellikle ele alınmaktadır. Öyle ki, dirilişin vuku bulacağını ve buna Tora’da işaret edildiğini kabul etmek, Mişna’da aktarıldığına göre, gelecek âlem’in elde

¹³ Cevizci, “*Cehennem*”, s. 113.

¹⁴ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 195, 467.

¹⁵ Tümer- Küçük, *a.g.e.*, s. 469; Sarıkcıoğlu, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁶ Taşpınar, İsmail, *Duvarın Öteki Yüzü*, Gelenek Yay. , İstanbul 2003, s. 273-274.

edilmesinin en önemli şartları arasında zikredilmektedir: “Âhiretle nasibi olmayanlar ise şunlardır: Öldükten sonra dirilişin (Tahiyyat ha-Metim) Tora’da olmadığını söyleyenler.”¹⁷ Yahudilikte kişi öldükten sonra, ibranicede “ölüler diyarı” anlamına gelen “şeol” denilen bir yere gönderilir. Şeol, bütün ölülerin ortak ikamet yeri olmakla birlikte, iyilerin mükafat, kötülerin azab göreceği bir yer olarak da gösterilmektedir.¹⁸

Talmud metninde öldükten sonra kabir hayatına ilişkin en açık ifade, Mişna’nın önemli bir kısmı olan Abot metninde yer almaktadır. Burada, öldükten sonra insan kendisi ile birlikte bu dünyadan mal ve mülkü değil, sadece yaptığı amelleri götürür veya bunlar kendisine kabirde eşlik eder:

“İnsan bu dünyayı terk ettiğinde; ne gümüşleri, ne altınları, ne mücevherleri, ne de incileri kendisi ile birlikte gelir. Sadece Tora ve işlediği iyi ameller ona eşlik eder. Zira şöyle denmektedir: “Yürürken, sana yol gösterir, yatağında, seni korur; uyandığında ise seninle birlikte yürür.” Yürüdüğüde sana bu dünyada yol gösterir; yattığında ise seni kabirde korur ve uyandığında ise, âhirette seninle birlikte yürür.”¹⁹ Dirilişin nerede gerçekleşeceği konusunda ise, Talmud’da kesinlikle bu olayın Kutsal topraklarda gerçekleşeceği belirtilir: “İsrail toprakları dışında ölenler diriltilmezler; zira bu konuda şöyle denmektedir: “yaşayanlar diyarına izzet vereceğim” (Hezekiel, 26/20) Benim izzetimin olduğu diyarda ölenler tekrar diriltilirler, onun haricindekiler diriltilmezler: İsrail topraklarında yaşamış bir Kenan’lı hizmetçi kadın bile Gelecek Adem’e varis olacağı kesindir.”²⁰

İsrail toprakları dışında ölenler ise, cesetleri bir şekilde bu topraklara nakledildikten sonra diriltilecektir: “Babilde yaşayan rabbilerimiz bundan (dirilişten) istifade etmeyecekler mi? Bir olan Kuddüs, onların önündeki toprağı kazar ve bedenleri bu kazılan yerlerden bir delikten diğerine geçmek suretiyle yuvarlanırlar ve nihâyet İsrail diyarına geldiklerinde ruhları onlarla birleşir.”²¹

---

¹⁷ Taşpınar, *a.g.e.*, s. 274.

¹⁸ Cevizci, “*Cehennem*”, s. 117.

¹⁹ Abot, 6/9.

²⁰ Taşpınar, *a.g.e.*, s. 279.

²¹ Taşpınar, *a.g.e.*, s. 280.

Talmud’da dirilişin cismani (yani ruh ile birlikte beden) olarak gerçekleşeceğine dair açık bilgiler mevcuttur. Diriliş meselesi Talmud bilginlerini ve Midraş yazarlarını o kadar meşgul etmiştir ki, insanların çıplak mı, giysilimi; bedensel eksiklikleri ile mi, şifa bulmuş halde mi; ruh ve bedenin durumu; önce kemiğin mi, yoksa etin mi meydana geleceği; topraktan mı başka şeyden mi; dirilişin başlaması esnasında insanın hangi parçasının esas teşkil edeceği gibi konular tartışılmış ayrı ayrı ele alınmıştır. Mesela, diriliş esnasında dirilerin çıplak mı, yoksa giysili olarak mı dirilecekleri konusunda, bunun giysili olacağı konusu şu şekilde açıklanmıştır: “Kraliçe Cleopatra, Rabbi Meir’e şöyle bir soru sorar: ‘Ben, ölülerin dirileceğini biliyorum, çünkü şöyle denmektedir’: ‘Ve insanlar şehirde yerin otları gibi çiçeklensin’.”²² Ancak mezardan çıkıp dikildiklerinde, bunlar çıplak mı olacaklar yoksa giyinmiş halde mi olacaklar?” O, şöyle cevap verdi: ‘Burada, buğday örnek alınabilir: Buğday tohumu toprağa çıplak olarak ekilir, ve üzerinde birçok giysi olduğu halde topraktan biter. Buna göre; elbiseleri ile gömülmüş olan Salihler evleviyetle giysili olarak mezardan çıkacaklardır.’²³

Gerçekte Talmud bilginleri insanın varlığını beden ve ruhun birlikteliğine bağlamakta idiler, Onlara göre, İmparator Antonin ile Rabbi arasında geçen muhaverenin de gösterdiği gibi, insanın ana rahmine düşmesiyle birlikte kendisine ruh üflenmiş sayılıyordu. Antonin Rabbi’ne hesap gününde beden ve ruhun günah işleme hususunda suçu birbirine atabileceklerini ve bu nedenle hangisinin cezalandırılacağını sorar. Bunun üzerine Rabbi, bu durumu bir kör ile bir topalın birlikte suç işlemeleri örneğini verir ve her ikisinin de cezalandırılacağını söyler. Böylece Talmud’da, dirilişin meydana geleceği hesap gününün ve âhiret hayatına açıkça cismani yani beden ve ruhun birlikte olacağı ortaya konmuş olmaktadır.²⁴

Tevrat’ta öldükten sonra dirilmeye işaret eden bazı âyetler vardır. Bunlardan bazıları: “Rabb’in eli üzerimde idi ve Rabb’in Ruhu’ndan beni dışarı çıkardı; ve beni vadinin ortasına koydu; ve kemiklerle dolu idi. Onların üzerinden her yandan beni geçirdi, ve işte; ovanın yüzünde kemikler pek çoktu ; ve işte, çok kurumuşlardı. Ve bana dedi: Ademoğlu, bu kemikler dirilebilir mi ? Ve ben Ya Rab Yehova, Sen bilirsin

---

²² Mezmurlar, 72/16

²³ Taşpınar, *a.g.e.*, s. 280-281.

²⁴ Taşpınar, *a.g.e.*, s. 281.

dedim. Ve bana dedi: Bu kemikler üzerine peygamberlik et ve onlara de: Kuru kemikler, Rabbin sözünü dinleyin Rab Yehova bu kemiklere şöyle diyor: İşte sizin içinize soluk koyacağım, ve dirileceksiniz. Ve üzerinize adaleler koyacağım, ve üzerinize et bitireceğim ve sizi deri ile kaplayacağım ve içinize soluk koyacağım ve dirileceksiniz; ve bileceksiniz ben Rabb'im...²⁵

“Onlar ölümlerdir dirilmezler; gölgelerdir, kalkmazlar; ve bundan ötürü onları yokladın ve helak ettin,onların anılmasını da bütün bütün yok ettin. Senin ölümlerin dirilecekler; benimkilerin cesetleri kalkacaklar. Ey sizler, toprak içinde yatanlar, uyanın ve terennüm edin; çiğlerin otların çiği gibidir ve yer ölümleri atacaktır.”²⁶

Yukarıdaki ayetler de açıkça göstermektedir ki Yahudilerde de çok teferruatlı bir ahiret ve tekrar dirilme inancı vardır.

B- Hıristiyanlıkta Haşır

Sinoptik İnciller'de ölüm ötesi hayat, tartışmasız bir şekilde kabul edilmiştir. İsa'nın getirdiği bildiriye, yeniden dirilme insan kaderinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Çünkü Allah'ın kudreti yalnız bu dünya hayatı ile sınırlı değildir ve ölüm sonrasını da içine almaktadır.²⁷

Hıristiyan inancına göre ölen kimse ilk muhakemesi sonunda A'raf'da kalacak, burada onun ruhu beşeri günahlarının kefareti ödenecek. İsa'nın ikinci gelişinden sonra başlayacak olan bin yıllık devrenin başında iyiler, sonunda ise kötüler yeniden dirilecektir. Haşır haftanın ilk günü olan Pazar günü olacaktır. Daha sonra Hz. İsa'nın başkanlığında büyük mahkeme kurulacak ve sonunda iyiler cennete, kötüler cehenneme gidip, orada ebedi kalacaklardır.²⁸ İncil'de yeniden dirilmeye işaret eden birçok âyet vardır: “Marta, son gün, ölümlerin dirilişinde yeniden dirileceğini biliyorum” diye yanıtladı.²⁹ “Size önemle belirtiyorum: Vakit geliyor, işte geldi bile. Ölümler Tanrı Oğlu'nun sözünü işitecekler ve işitenler dirilecekler.”³⁰

---

²⁵ Hezekiel 37/1-14.

²⁶ İşaya 26/14, 19.

²⁷ Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001, s. 178.

²⁸ Tümer-Küçük, *a.g.e.*, s. 470-471; Cevizci, “*Cehennem*”, s. 119; Sarıkcıoğlu, *a.g.e.*, s. 346.

²⁹ Yuhanna 11/24

³⁰ Yuhanna 5/25

İncilden getirilen deliller de göstermektedir ki Hıristiyanlarda da ahiret ve tekrar dirilme inancı mevcuttur. Hıristiyanlardaki A'raf anlayışı ile İslam'daki berzah hayatı birbirine benzemektedir.

III- CAHİLİYE DÖNEMİ ARAPLARININ HAŞR ANLAYIŞLARI

İslamiyet ten önceki Arablar'ın dinleri hakkındaki bilgiler birinci derecede Sebeliler, Katabanlılar, Mainliler, Hadramutlular gibi Güney Arabistan toplumlarından kalma kitabelere ve arkeolojik belgelere dayanmaktadır.³¹

İslamiyet'in doğuşundan önceki Cahiliye dönemi ile İslamiyet'in ortaya çıkışı sırasındaki müşrik Araplar'ın dinleri hakkında en güvenilir ve ayrıntılı kaynaklar arasında Kur'ân-ı Kerim'de önemli bir yer teşkil eder.³² Kur'ân-ı Kerim'deki kıssalar geçmiş milletlerin birçok özelliğini tanıtmasının yanı sıra dinleri hakkında da değişik bilgiler içerir. İslamiyet'ten önce Arapların dinlerini incelediğimizde karşımıza belirgin olarak iki inanış çıkar:

A- Putperestlik (Müşrikler)

İslamiyet'ten önce Arabistan'da yaygın olan dini inanışlardan biridir. Putperestliğin temelinde aslında fetişizm yatar. Araplar bu inancı Afrika vahşilerinden almışlardır. Bu inanca göre fetişistler; kutsal kabul ettikleri parlak, güzel taşlara taparlar. Bunun da temeli animizm (ruhçuluk)'e dayanır. Fetişistler bu taşların ruhlara yurt olduğuna inanırlar ve bu, taşlara kutsiyet katan Kuzey Arapları gerek Suriye ve Irak çöllerindeki soydaşları ile ve gerek daha medeni olan Güney Arapları ile ilişkileri sonucunda zamanla fetişizmden puta tapıcılığa yükselmişler ve taptıkları taşları yontarak insan şekline sokmuşlardır.³³

Araplar putları tanrı olarak değil de kendilerini Allah'a yaklaştıracak birer aracı olarak görüyorlardı. Nitekim Kuran-ı Kerim'de Zümer suresinin 3. âyetinde bu durum

³¹ Çağrı, Mustafa, "Arap", *DİA*, İstanbul 1991, III, 316.

³² Çağrı, a.g.m., III, 317.

³³ Günaltay, Şemseddin, *İslamiyet Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yay. , Ankara 1997, s.66-69.

açıklanmıştır. Böylece putları kendilerini tanrıya yaklaştıran birer şefaatçi olarak kabul ettikleri belirtilmektedir.³⁴

B- Haniflik

Haniflik, aslında Hz. İbrahim'e inananlar ve onun gibi yaşayan insanların sahip olduğu dini anlayışa verilen isimdir. Daha sonraları ise Hz. İbrahim gibi düşünen ve onun inancını ve anlayışını taşıyan insanlara, değişik dönemlerde hanif denmiştir. Cahiliye döneminde de putperestlikten uzak tek tanrı inancına sahip olan ve Hz. İbrahim gibi yaşamaya çalışan insanların oluşturduğu bir grup olduğu söylenmektedir.³⁵

Tabii ki Cahiliye Arapları arasında bu tarzda “hanif” diye bilinen bir grubun kesinlikle var olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Kureyşliler materyalist ve tüccar insanlardı. Metafizik konuları akıllarına bile gelmezdi. Haniflik gibi putperestlik harici bir inanç arayışları yoktu. Eğer zaten böyle bir grup veya anlayış varolsaydı, Hz. Peygamber on yıl tebliğden sonra Medine'ye hicret etmek zorunda kalmazdı.³⁶

Cahiliye dönemi Arapları'nın dini inanışları sadece puta tapıcılık ve Haniflik'le sınırlı değildir. Arap yarımadası ve Güney Arabistan'da milattan sonraki yıllarda bir “rahman” inancı görülür. Hatta Yemen'le bağlantıları dolayısıyla Mekkelilerin de rahman inancına sahip oldukları ve bu kelimeyi “Allah” anlamında kullandıkları bilinmektedir.³⁷ Bunların yanında Araplar arasında gök cisimlerine; aya; güneşe; yıldızlara tapan insanlarda vardır.

Cahiliye dönemindeki Araplar ticaretle uğraşan, dünyaya bağlı insanlardı. Yaptıkları ve iyilikleri de dünyevi gayeler için yaparlardı. Bu da onların âhirete inanmamalarının bir sonucudur. Cahiliye dönemi Arapları hakkında bize bilgi veren ana kaynaklardan biri olan Kuran-ı Kerim'i incelediğimizde müşriklerin ba's, haşr, cennet, cehennem hayatı gibi âhiret hallerine inandıklarına dair herhangi bir delile rastlayamayız. Bunun aksine birçok âyette âhireti ısrarla inkar ettikleri (el-En'am 6/29,

---

³⁴ Çağrı, a.g.m., III, s.318.

³⁵ Çağrı, a.g.m., III, s.319.

³⁶ Günaltay, a.g.e., s. 81.

³⁷ Çağrı, a.g.m., III, 320.

en-Nahl, 16/38) belirtilmektedir. Cahiliye şiirlerinde de Arapların âhireti inkar ettiğini gösteren örnekler vardır.³⁸

Araplar arasında yaygın olan bu, âhireti inkarın yanında dikkatimizi çeken bir inanış vardır. Bazı Cahiliye Arapları, ölen bir kişinin mezarının başına devesini bağlarlar ve aç susuz deveyi ölüme terk ederlerdi. İnanca göre, ölü yeniden dirilip, “akire” veya “beliyye“ denen bu deveye binerek mahşer meydanına gelecektir. Bazılarına göre ise ölü tekrar dünyaya döneceği için yanına yiyecek içecek ihtiyaç maddeleri koyarlar ki ölü dönüşü sırasında bunlardan faydalansın.³⁹

---

³⁸ Çağrı, a.g.m., III, 317.

³⁹ Çağrı, a.g.m., III, 318.

BİRİNCİ BÖLÜM

“HAŞR” KAVRAMININ ETİMOLOJİKVE SEMANTİK TAHLİLİ

I- “HA-ŞE-RA” MADDESİNİN KÖK ANLAM VE İŞTİKAKI

Ha-şe-ra kökünü dilsel olarak incelediğimizde sözlüklerde karşımıza temel olarak iki kategori çıkar: birincisi bu kökün fiil olarak kullanımı ve türevleri, ikincisi ise isim olarak kullanımı ve türevleridir. Aşağıda bu kullanımlar bazı örneklerle beraber gösterilmeye çalışılacaktır.

Ha-şe-ra ( ) kökü ilk bakışta; toplamak-bir araya getirmek¹, yılın insanları zarara uğratması, mallarını heba etmesi, sıkıntıya uğratması manalarını ifade eder. Nitekim Araplar, o seneki uğraşlarından istediklerini elde edememişlerse “haşeratü’s-senetü ennâse”(bu yıl, insanları zarara uğrattı, istediklerini elde edemediler.) derler.² Ha-şe-ra kökünün karşımıza çıkan diğer farklı bir manası da insanları vatanından atmak, sürmek, yurdundan çıkarmaktır.³ Bunun en açık örneğini Haşr suresi ikinci âyette görmekteyiz: “Ehl-i kitaptan inkâr edenleri ilk sürgünde yurtlarından çıkararak O'dur...” Ayete geçen sürgün ifadesinden bir grubu bir araya toplayıp başka bir yere sevk etmek manası anlaşılabilir. Bu bağlamda burada geçen haşrle, kıyamet günü insanların mahşer meydanında toplanıp hesap için sevk edilmelerini ifade eden ıstılahi anlamdaki haşr arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

Ha-şe-ra kökünden türeyen isimleri incelediğimizde çok farklı anlamlar karşımıza çıkar. Araplar bir insana karnı büyük, başı büyük veya vücudundaki herhangi bir organı büyük olduğunda “huşira batnuhu” vs. derler.⁴ Yine Araplar hassas, sesleri çok iyi duyan, toplayıcı kulak manasında “uzunun haşrun” derler.⁵ Burada kulağa atfedilen toplayıcı olma özelliği ile mahşer meydanında bir araya toplanma manaları arasında benzerlik görülmektedir. Araplar güzel, hassas, ince olan mızrak ucuna “sinânun haşrun” derler.⁶ Haşrin bir diğer manası da ölümdür. Nitekim Cevherî Tekvir

¹ İbn-i Manzur, *Lisan-ü'l Arab*, “hşr” mad.; Cevherî, *es-Sıhah*, “hşr” mad.

² İbn-i Manzur, *a.g.e.*, “hşr” mad.; Cevherî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; Râğîb el-İsfahani, *el-Müfredat*, “hşr” mad.; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, “hşr” mad.; ez-Zâvî, *Tertibu'l Kâmus el-muhit*, “hşr” mad.; Cevherî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, “hşr” mad. .

³ İbn-i Manzur, *a.g.e.*, “hşr” mad.; Râğîb el-İsfahani, *a.g.e.*, “hşr” mad.

⁴ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, “hşr” mad.

⁵ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; Cevherî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, “hşr” mad.

⁶ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; Cevherî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, “hşr” mad.

sûresinin beşinci âyetinde vahşi hayvanlar hakkında kullanılan “huşirat” kelimesi için “haşruhâ mevzuhâ” diyerek haşre ölüm manasını vermişir.⁷ Yine aynı manada *Lisanu'l-Arab*'da En'âm 6/38. âyet için, âyetin sonunda geçen haşr, mevt yani ölümdür şeklinde geçmektedir.⁸

Ha-şe-re kökünün bir diğer kullanımı da ism-i fâil şeklindedir. Hz. Muhammed (a.s) kıyamette insanları bir araya toplayacağı için kendisine bir araya toplayan manasında “hâşir” denir.⁹ İsm-i mekân olarak bir diğer kullanımda ise kıyamette insanların toplanacağı yere “mahşer” denir.¹⁰ Yine haşr günü manasına gelen “yevmu'l haşr” ile kıyamet günü manasına gelen “yevmu'l- kıyame” aynı anlamda kullanılmıştır.¹¹

Dişleri inci gibi olan veya genel olarak incelik, hassasiyet için “haşru” kelimesi kullanılır.¹² Bu manaların yanında “haşerât” küçük böcek¹³ ve aynı zamanda kabuklu meyve, hububat, deniz meyveleri¹⁴ anlamlarına da gelir. Eleğin üzerinde kalan işe yaramaz şeylere de “haşeru” denir.¹⁵

Ha-şe-ra kökü ve türevlerini incelediğimizde kelimeler arasındaki mana benzerlikleri dikkatimizi çekmektedir. Aynı kökten birçok kelime türüyor ve bu kelimeler beslendikleri kök aynı olduğu için birbirini çağrıştırabiliyor. Burada yapılmak istenen ha-şe-ra kökü etrafında birtakım dilsel tahliller yapılarak, bu kökün ne kadar zengin mana hazinesine sahip olduğunu göstermekti. Yukarıdaki örnekler bunu biraz olsun ortaya koymaktadır.

---

⁷ Cevheri, *a.g.e.*, “hşr” mad.

⁸ İbn-i Manzur, *a.g.e.*, “hşr” mad.

⁹ Cevheri, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; İbn Manzur, *a.g.e.*, “hşr” mad.

¹⁰ Cevheri, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.

¹¹ İsfahani, *a.g.e.*, “hşr” mad.

¹² ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, “hşr” mad.

¹³ Cevheri, *a.g.e.*, “hşr” mad.; İbn-i Manzur, *a.g.e.*, “hşr” mad.

¹⁴ ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.

¹⁵ ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.

II-HAŞR KELİMESİNİN İSTİLAHİ ANLAMI

Bir İslam akâidi terimi olan “haşr” ıstılahta kıyamet günü ba’sı müteakip bütün yaratıkların toplanması ve toplanma yerine sevk edilmesi¹⁶, Allahü Teâlâ’nın ba’sı müteâkip mahlukâtı bir araya toplaması¹⁷ gibi anlamları ifade eder. Yine Allahü Teâlâ’nın insanları hesaba çekmek üzere, ikinci dirilişten sonra bir araya toplaması da¹⁸ haşrin bir diğer ıstılâhi anlamıdır. Bu manaların yanında en önemli olanı daha önce de geçtiği gibi haşrin tekrar dirilme anlamına geldiğidir. İslam akâidi içerisinde de en çok üzerinde durulan ve tartışmalara mahal olan haşrin bu boyutudur. Ehl-i sünnet inancına göre insanlar, cinler ve hayvanlar tekrar diriltilip mahşer meydanında toplanacaklardır. Hayvanlar Allah’ın sorularına cevap verdikten sonra toprak olacaklardır. Çünkü mükâfat ve ceza dünyada kendisine teklif olanadır. Hayvanlar dünyada mükellef olmadıkları için cennet veya cehennemden birisine gitmeleri söz konusu değildir. Mutezileye göre ise: hayvanlar da devamlı kalmak üzere haşrolunacaktır.¹⁹ İnsanların bir araya toplandıkları yere de mahşer veya arasat denir.²⁰ Hz. Muhammed (a.s) kıyamette insanları bir araya toplayacağı için kendisine toplayan manasında “hâşir” denmiştir.²¹

Kur’ân-ı Kerim’in birçok ayetinde haşreden bahsedilmektedir. “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirileceklerdir.”²² Kur’ân-ı Kerim’de bu konudan bahseden birçok ayet mevcuttur. Yine Peygamber (a.s) haşr hakkında birçok hadis-i şerif îrâd etmiştir. Bu ayet ve hadislere daha sonraki bölümde değinileceği için burada çok fazla ayrıntıya girilmemesi uygun görüldü.

¹⁶ Topaloğlu, Bekir-Yavuz, Şevki- Çelebi, İlyas, *İslam’da İnanç Esasları*, Çamlıca Yay., 3. baskı, İstanbul 2002, s. 294.

¹⁷ Gölcük, Şerafettin- Toprak, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi, 4. baskı, Konya, 1998, s. 418.

¹⁸ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, İstanbul, 1997, s. 216.

¹⁹ Gölcük, Şerafettin, *İslâm Akâidi*, Esra Yay., Konya 1997, s. 287.

²⁰ Kılavuz, Saim, *a.g.e.*, s. 216; Topaloğlu v.dğr., *a.g.e.* s. 294.

²¹ Cevheri, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zâvî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; ez-Zebîdî, *a.g.e.*, “hşr” mad.; İbn-i Manzur, *a.g.e.*, “hşr” mad.

²² el-En’am, 6/38.

III-KURAN'DA ÖLÜM SONRASI İLE İLGİLİ DİĞER KELİMELER

A- Âhîret

Âhîret kelimesi “evvel”in karşıtı ve “son” manasındaki “âhir”in müennesi olup, Arapça’da son ve sonra olan, son gün anlamlarına gelmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de 110 yerde geçmektedir.²³ İslamiyet dışındaki ilahî dinlerin hemen hemen hepsinde âhîret inancına rastlamak mümkündür.

Âhîret iman İslam akâidi’nin üç ana esasından birini teşkil eder. Bu esaslar Allah’a, Peygamberler’e, Âhîret’e inanmaktır. Kur’ân-ı Kerim’de birçok âyet-i kerimede âhîrete imandan bahsedilmektedir: Nisa 4/35 “Allah’a ve âhîret gününe inanmadıkları halde mallarını, insanlara gösteriş için sarf edenler de (âhîrette azaba dûçâr olurlar). Şeytan bir kimseye arkadaş olursa, ne kötü bir arkadaşdır o!”, Ra’d 13/5 “(Resûlüm! Kâfirlerin seni yalanlamalarına) şaşırıyorsan, asıl şaşılacak şey onların: "Biz toprak olduğumuz zaman yeniden mi yaratılacağız?" demeleridir. İşte onlar, Rablerini inkâr edenlerdir; işte onlar (kıyamet gününde) boyunlarında tasmalar bulunanlardır. Ve onlar ateş ehlidir. Onlar, orada ebedî kalacaklardır! ”

Kur’ân-ı Kerim’i baştan sona inceleyen bir kimse ahireti ifade etmek için kullanılan birçok isimle karşılaşır: Yevmül’-ba’s (yeniden diriliş günü), Yevmü’l-Kiyâme (kıyamet günü), Saat (kıyamet), Yevmü’l-din (din günü), Yevmü’l-hisâb (hesap günü), Yevmü’t-telâk (kavuşma günü), Yevmü’l-hulud (ebedilik günü), Dâru’l-âhîret (ahiret yurdu), Yevmü’l-hasret (hasret ve pişmanlık günü), Yevmü’l-feth (fetih günü), Yevmü’l-Cem’ ve’t-teğâbün (toplanma ve aldanma günü, hakiki kâr ve zarar günü), Yevmü’l-hurûc (çıkış günü), Yevmü’t-tenâd (bağrışıp çağırma günü) gibi.²⁴

B- Berzah

İnsanın ölümüyle onun âhîret hayatı başlamış olur. Bir hadis-i şerifte kabrin âhîret duraklarından ilki olduğu belirtilmiştir.²⁵ İki türlü kıyamet vardır. Bunlardan biri İsrâfil’in Sur’a üfürmesiyle kopacak olan kıyamettir ki buna büyük kıyamet denir.

²³ Topaloğlu, Bekir, “Âhîret” , *DİA*, I, 545; Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam’a Giriş*, s. 197.

²⁴ Bu isimlerin Kurân’da geçtiği yerler için bkz. M.Fuâd Abdülbâkî, *Mu’cemu’l-Müfehresi li elfâzı’l-Kur’âni’l-Kerim*, ilgili maddeler.

²⁵ Tirmizi, “Zühd”, 5; İbn Mace, “Zühd”, 32.

Diğeri ise küçük kıyamet olup, ölümdür. İşte Ölüm ile başlayıp, âhîret hayatının ikinci devresi olan öldükten sonra tekrar dirilme (ba's) anına kadar devam eden devreye kabir hayatı veya berzah denir.

Kabir kelimesi sözlükte, bir yerin çukur olması ve insanın ölümden sonra defnedildiği yer manalarına gelir.²⁶Berzah ise lugatta iki şey arasındaki engel ve mania anlamına gelir. Ölüm anından kıyamete kadar, yani ölüm ile kıyamet günü cesetlerin tekrar dirilmesi arasında geçen hale berzah denir.²⁷ Kabir ve berzah kelimelerinin her ikisi de Kur'ân-ı Kerim'de geçmektedir: "Nihâyet onlardan birine ölüm geldiği zaman: "Rabbim, der, beni geri döndürünüz! Ta ki boşa geçirdiğim dünyada iyi iş (ve hareketler) yapayım." Hayır! Onun söylediği bu söz (boş) laftan ibarettir. Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır."²⁸, "Sonra onun canını aldı ve kabre soktu."²⁹Bu âyetlerde kabir ve berzah kelimeleri ıstılâhî anlamda kullanılmışlardır.

Her insan ister ölüp toprağa gömülsün, ister boğularak denizin dibinde kalsın, ister yanarak kül olsun mutlaka bir kabir hayatı geçirecektir ve kıyamet günü dirilecektir. İnsan kabre konulunca münker ve nekir adında iki melek gelir ve ona "Rabbin kimdir?, peygamberin kimdir?" gibi sorular sorar. İman ve salih amel sahibi kişiler bu sorulara kolaylıkla cevap verirler. Bu kişilere cennet kapıları açılır ve cennet kendilerine gösterilir. Kâfir ve münâfık olanlar ise bu sorulara doğru cevap veremezler. Bunlara da cehennem kapıları açılır ve oradaki azap kendilerine gösterilir.³⁰

C- Kıyamet

Kıyamet kelimesi sözlükte kalkmak, dikilmek, ayaklanmak, doğrulmak ve dirilmek manalarına gelir. İstılahta ise kıyametin iki manası vardır: Birincisi, kâinatın düzeninin bozulması ve her şeyin altüst edilerek yok olmasıdır. İkincisi, yok olan ve ölen şeylerin yeniden diriltilerek ayağa kalkması ve mahşere doğru yönelmesidir.³¹

²⁶ İbn Manzur, a.g.e., "gbr" mad.; Cevheri, a.g.e., "gbr" mad.

²⁷ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, s. 39.

²⁸ el-Mu'minûn 23/99-100.

²⁹ Abese 80/21.

³⁰ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, s. 202.

³¹ Kılavuz, a.g.e., s. 204.

Kıyametin kopması demek, kâinatın yok olması ve dünyada yapılan iyiliğin mükâfatının görülmesi, kötülüğün cezasının çektirilmesi günü olan âhiret aleminin başlaması demektir. Kur’ân-ı Kerim’de kıyamet, saat, kâria, gâşiye, hâkka, tâmme, vâkia ve hesap günü gibi isimlerle ifade edilmektedir. Kıyametin kopması şüphe götürmeyen bir gerçektir.³² Bunu bize ifade eden birçok âyet-i kerime vardır; “Kıyamet vakti de gelecektir; bunda şüphe yoktur. Ve Allah kabirlerdeki kimseleri diriltip kaldıracaktır.”³³ “Kıyamet koştığı zaman, ki onun oluşunu yalanlayacak hiçbir kimse yoktur.”³⁴ Özellikle mekki surelere baktığımızda, bu surelerde sıklıkla kıyamet ve âhiret gibi konulardan bahsedildiğini görürüz. Kur’ân-ı Kerim’in son surelerinde ise kıyamet öyle güzel tasvir edilir ki insan bu sureleri okuduğunda adeta kıyamet anındaki olayları yaşadığını hisseder. Bu surelerden birkaç ayet örnek verecek olursak: “ Gök yüzü varıldığında; yıldızlar dağılıp saçıldığında; denizler yükselip birbirine katıldığında; kabirlerin altı üstüne getirildiğinde”³⁵, “Güneş dürülüp karardığında, yıldızlar dökülüp söndüğünde, dağlar sökülüp yürütüldüğünde, doğuracak develer başıboş bırakıldığında, yabani hayvanlar toplanıp bir araya getirildiğinde, denizler kaynatıldığında.”³⁶ âyetlerinde olduğu gibi daha birçok âyette kıyametin meydana gelişi anlatılmaktadır.

D- Ba’s

‘Baase’ kelimesi sözlükte göndermek, uyandırmak, diriltmek (ihya)³⁷ gibi anlamlarının yanında, peygamber göndermek³⁸, ordu göndermek³⁹ gibi manalara da gelir. Râgıb el-İsfahani müfredatında Hz İsa’nın ölülerini diriltme mucizesi için baase kelimesini kullanmakla beraber, uykudan uyanmakla, tekrar dirilme arasında benzerlik kurarak ba’si uyanma ve dirilme anlamında kullanmıştır.⁴⁰

³² Erdoğan, Hüseyin S. , *Ölüm ve Ötesi*, Çile Yay., İstanbul 1976, s. 13.

³³ el-Hacc 22/7.

³⁴ el-Vâkia 56/1-2.

³⁵ el-İnfitar 82/1-4.

³⁶ et-Tekvir 81/1-6.

³⁷ İbn Manzur, a.g.e., “hşr” mad.; Cevheri, a.g.e., “b’as” mad.; ez-Zemahşerî, a.g.e., “b’as” mad.; el-İsfahânî, a.g.e., “b’as” mad.; ez-Zebîdî, a.g.e., “b’as” mad.; ez-Zâvî, a.g.e., “b’as” mad.

³⁸ İbn-i Manzur, a.g.e., “b’as” mad.; ez-Zemahşerî, a.g.e., “b’as” mad.; İsfahânî, a.g.e., “b’as” mad.; et-Tehânevî, *Keşşâf*, “b’as” mad.

³⁹ İbn-i Manzur, a.g.e., “b’as” mad.; ez-Zebîdî, a.g.e., “b’as” mad. ; ez-Zemahşerî, a.g.e., “b’as” mad.

⁴⁰ İsfahani, a.g.e., “b’as” mad.

‘ ’ nin çoğulu olan kelimesi de cüyûş, rusûl manalarına gelmektedir.⁴¹Yine ba’s günü kıyamet günü⁴² veya haşr ile⁴³ aynı anlama gelmektedir. İbn Manzur ise ba’s ba’de’l-mevt ile neşri aynı anlamda kullanmıştır.⁴⁴Kur’ân-ı Kerim’e baktığımızda bu manalardan birçoğu karşımıza çıkar:

Ba’s’in Kur’ân’daki farklı manalarına örnek verecek olursak: “Sonra da iki gruptan hangisinin, onların mağarada kaldıkları süreyi daha iyi hesapladığını anlamak için, onları tekrar uyandırdık. “Onları bir mucize olarak uyuttuğumuz gibi, birbirlerine sorsunlar diye kendilerini uyandırdık da içlerinden bir sözcü şöyle dedi: "Ne kadar durup kaldınız?" (Kimi) "Bir gün ya da günün bir parçası kadar kaldık" dediler. (Kimi de) şöyle dediler: "Ne kadar durduğunuzu, Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz birinizi, bu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın, hangi yiyecek daha temiz ise, ondan size azık getirsin. Hem çok dikkatli davransın ve sizi kimseye sezdirmesin.”⁴⁵ Ashâb-ı Kehf kıssasının anlatıldığı bu âyette ba’s uyandırmak manasında kullanılmıştır.

İhya(diriltme): “Sonra şükredesiniz diye sizi ölümünüzün ardından yeniden diriltmiştik.”⁴⁶ “Allah onların hepsini tekrar dirilttiği gün, dünyada size yemin ettikleri gibi O’na da yemin edecekler ve kendilerinin bir şey üzerinde bulduklarını, sanacaklardır. İyi bilin ki onlar yalancılardır.”⁴⁷

Peygamber göndermek: “Kim doğru yola gelirse sırf kendi iyiliği için gelir. Kim de saparsa ancak kendi aleyhine sapar. Hiçbir günahkar başkasının günah yükünü çekmez. Biz bir Peygamber göndermedikçe, hiç kimseye azab edecek değiliz.”⁴⁸“Ey bizim Rabbimiz, bir de onlara içlerinden öyle bir peygamber gönder ki, onlara senin âyetlerini tilavet eylesin, kendilerine kitabı ve hikmeti öğretsin, içlerini ve dışlarını tertemiz yapıp onları pâk eylesin. Hiç şüphesiz Azîz sensin, hikmet sahibi Sensin.”⁴⁹

⁴¹ İbn-i Manzur, *a.g.e.*, “b’as” mad.; Cevheri, *a.g.e.*, “b’as” mad.

⁴² ez-Zebîdî, *a.g.e.*, “b’as” mad.; ez-Zâvî, *a.g.e.*, “b’as” mad.

⁴³ İsfahani, *a.g.e.*, “b’as” mad.; Tehânevî, *a.g.e.*, “b’as” mad.

⁴⁴ İbn-i Manzur, *a.g.e.*, “b’as” mad.

⁴⁵ el-Kehf 18/12, 19.

⁴⁶ el-Bakara 2/56.

⁴⁷ el-Mücadele 58/18.

⁴⁸ el-İsra 17/15.

⁴⁹ el-Bakara 2/129.

Kıyamet günü: “Kendilerine ilim ve iman verilenler de şöyle diyecekler: "Andolsun ki, Allah'ın kitabında takdir edilmiş olan tekrar dirilme gününe kadar kaldınız. İşte bu, kıyamet günüdür. Fakat siz bunu bilmiyordunuz.”⁵⁰

Kıyamet koştuktan sonra, bütün canlı varlıklar Sur'a ikinci defa üfürülme ile hesaba çekilmek için tekrar diriltileceklerdir. Ehl-i Sünnet inancına göre tekrar dirilme hem bedenen hem de ruhen olacaktır. Buna “Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştireceğiz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir”⁵¹. âyeti en güzel örnektir.⁵²

E- Neşir

Kur'ân-ı Kerim'i incelediğimizde haşirle alakalı olarak karşımıza çıkan kelimelerden bir tanesi de “neşir”dir. Kelam kitaplarının birçoğunda da haşir ve neşir hep birlikte yer almıştır.

Sözlükte, yaymak⁵³, dağıtmak⁵⁴, öldükten sonra dirilmek(ba's, haşr)⁵⁵, güzel koku⁵⁶, verimli rüzgar⁵⁷, yayınlamak⁵⁸, gibi manalara gelmektedir. Kur'ânı Kerim'i incelediğimizde ise daha birçok manada karşımıza çıkar. Fatır suresi 9. âyette ve Furkan suresi 3. âyette neşir öldükten sonra dirilme anlamında kullanılmıştır. Tekvir suresi 10. ve Kamer suresi 7. âyetlerde ise neşir yaymak, açmak manasında kullanılmıştır. Furkan suresi 47. âyette ise neşrin çok değişik bir manada kullanıldığını görürüz. Burada neşir “çalışma zamanı” anlamında kullanılmıştır.

---

⁵⁰ er-Rum 30/56.

⁵¹ en-Nisâ 4/56.

⁵² Kılavuz, a.g.e., s. 214.

⁵³ İbn-i Manzur, a.g.e., “nşr” mad.; Isfahani, a.g.e., “nşr” mad.; Cevheri, a.g.e., “nşr” mad.; ez-Zâvî, a.g.e “nşr” mad.; ez-Zemahşerî, a.g.e., “nşr” mad.

⁵⁴ ez-Zemahşerî, a.g.e., “nşr” mad.

⁵⁵ İbn-i Manzur, a.g.e., “nşr” mad.; Isfahani, a.g.e., “nşr” mad. ; *Tacu'l ariis*, “nşr” mad.; Cevheri, a.g.e., “nşr” mad.; ez-Zâvî, a.g.e, “nşr” mad.; ez-Zemahşerî, a.g.e., “nşr” mad.

⁵⁶ İbn-i Manzur, a.g.e., “nşr” mad.; Cevheri, a.g.e., “nşr” mad.; ez-Zebîdî, a.g.e., “nşr” mad.; ez-Zâvî, a.g.e, “nşr” mad.

⁵⁷ ez-Zâvî, a.g.e, “nşr” mad..

⁵⁸ İbn-i Manzur, a.g.e., “nşr” mad.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN VE SÜNNETTE HAŞR SÜRECİ

Haşr sürecini Kur'ân-ı Kerim ve sünnet-i seniyyede incelediğimizde, bu sürecin çok geniş bir yer kapladığını görürüz. Zaten haşr kavramını da içerisine alan âhîret kavramını Kur'ân'ın üçte birine yakın bir bölümünü kaplamaktadır. Dolayısıyla âhîret kavramı içerisinde büyük önemi olan haşrden de çokça bahsedilmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.)'de bu konudan çok fazla bahsetmiştir. Çünkü öldükten sonra dirilme insanların en çok merak ettikleri ve hakkında soru sordukları bir konu olmuştur. Bu sorular üzerine Peygamber (s.a.)'in söylediği bir çok hadis-i şerif bize nakledilmiştir. Bu bölümün hacmi çok geniş olduğu için bir takım alt başlıklara ayrılması uygun görüldü.

Kur'ân-ı Kerim öldükten sonra dirilme üzerinde çok durur. Çünkü Mekke müşrikleri bunu bir türlü kabul edemiyorlardı. “Onlar, hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz”¹ demişlerdi. Bunun yanında müşrikler çürümüş toprak olmuş kemiklerin nasıl tekrar diriltileceğini (Yasin 36/81) anlayamıyorlardı. Müşriklerin bu düşüncelerinin temelsiz olduğu Kur'ân-ı Kerim'de birçok âyette akli deliller getirilerek ispatlamıştır. Bu akli delilleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Bir şeyin benzeri ve örneği yokken onu ilk defa yaratan, öldükten sonra tekrar benzerini meydana getirmeye elbette kâdirdir. Buna “İlkin mahlûkunu yaratıp (ölümden) sonra bunu (yaratmayı) tekrarlayan O'dur, ki bu, O'nun için pek kolaydır. Göklerde ve yerde (tecelli eden) en yüce sıfat O'nundur. O, mutlak güç ve hikmet sahibidir.”² âyeti delildir.

2- Nasıl yağmur kurumuş, çatlamış toprakları tekrar canlandırır, yeşertirse, Allah da aynı şekilde kurumuş, çürümüş kemikleri rahmetiyle diriltip eski haline döndürecektir. “Senin yeryüzünü kupkuru görmeyen de Allah'ın âyetlerindedir. Biz onun üzerine suyu indirdiğimiz zaman, harekete geçip kabarr. Ona can veren, elbette ölüleri de diriltir. O, her şeye kadirdir.”³

3- Göklerin ve yerin yaratılması öldükten sonra insanların tekrar diriltilmesinden daha güçtür. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “ Elbette göklerin ve yerin yaratılması,

---

¹ el-En'am 6/28.

² er-Rum 30/27.

³ Fussilet 41/39.

insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”⁴
“Gökleri ve yeri yaratan, onların benzerlerini yaratmaya kadir değil midir? Evet! Elbette kadirdir. O, her şeyi hakkıyla bilen yaratıcıdır.”⁵

4- Hz.Adem’i (a.s.) topraktan yaratıp neslini meniden yaratan kudret, öldükten sonra tekrar diriltmeye de kâdirdir. Hac 22/5 “ Ey insanlar! Eğer yeniden dirilmekten şüphede iseniz, şunu bilin ki, biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan (aşılanmış yumurtadan), sonra uzuvları (önce) belirsiz, (sonra) belirlenmiş canlı et parçasından (uzuvları zamanla oluşan ceninden) yarattık ki size (kudretimizi) gösterelim. Ve dilediğimizi, belirlenmiş bir süreye kadar rahimlerde bekletiriz; sonra sizi bir bebek olarak dışarı çıkarırız. Sonra güçlü çağınıza ulaşmanız için (sizi büyütürüz). İçinizden kimi vefat eder; yine içinizden kimi de ömrün en verimsiz çağına kadar götürülür; ta ki bilen bir kimse olduktan sonra bir şey bilmez hale gelsin. Sen, yeryüzünü de kupkuru ve ölü bir halde görürsün; fakat biz, üzerine yağmur indirdiğimizde o, kıpırdanır, kabarır ve her çeşitten (veya çiftten) iç açıcı bitkiler verir”.⁶

Hadis-i şerifleri incelediğimizde haşrden, mahşer meydanından bahseden birçok hadis görebiliriz: Mahşer meydanının özelliklerini anlatan bir hadis-i şerifte şöyle buyrulmaktadır: “ Süheyl İbnu Sa’d (r.a) anlatıyor: “ Resulullah (a.s) buyurdular ki: “Kıyamet günü insanlar beyaz, bembeyaz, has un çöreği gibi bir yerde toplanacaklar. Orada hiç kimsenin bir işareti (evi, bağı vs.) olmayacak. “⁷

Bir başka hadis-i şerifte Peygamber (a.s) şöyle buyurmaktadır: “ Sizler Allah’a yalınayak, bedenleriniz çıplak ve kabuklu (sünnet edilmemiş) olarak haşrolunacaksınız.”⁸ Hadis-i şerifte insanların ilk doğdukları şekilde tekrar haşredileceği belirtilmektedir. (hiçbir değişiklik olmaksızın)

Kurtubî hadiste geçen haşr hakkında şu açıklamayı yapar: “ Dört çeşit haşr vardır. Bunlardan ikisi dünyada, ikisi de âhirettedir.

⁴ el-Mü’min 40/57.

⁵ Yasin 36/81.

⁶ Pusmaz, Durak, “Ba’su Ba’de’l-Mevt”, Şamil İslam Ansiklopedisi ,İstanbul 1990, I, 204; Kılavuz, a.g.e., s. 215-216.

⁷ Buhari, “Rikâk”, 44; Müslim, “Sıfatü’l-Kıyâme”, 2.

⁸ Nesâî, “Cenâiz”, 118.

Birinci haşr: Haşr Sûresi'nin ikinci âyetinde zikredilen haşirdir: “ O, ehl-i kitaptan küfür edenleri ilk sürgünde yurtlarından çıkarandır.”

İkinci haşr: Kıyamet alametleri zımında zikri geçen haşirdir. Bir rivâyette Aden'den çıkacak bir ateşin insanları mahşere (toplanma yeri) sevk edeceği belirtilir.

Üçüncü haşr: Ölülerin kabirlerinden haşridir. Bu yeniden dirilmeden (ba's) sonra Mevkıf denen hesap meydanında toplanmasıdır. Bu haşr şu âyette bahsedilen haşridir: “Onları da mahşerde toplamışızdır da içlerinden hiçbirini bırakmamışızdır.”⁹

Dördüncü haşr: İnsanların cennet veya cehennemde toplanmasıdır.

Kıyamet günü ebedi menzillerine gitmek üzere, herkes amel ve imanının derecesine göre farklı şekilde yol alacaktır. Bunlardan durumu en vahim olan ise yüzüstü sürünerek gidecek olanlardır. Aynı durum İsrâ Sûresi 97. âyette de zikredilmektedir: “ Biz onları körler, dilsizler, sağırlar olarak yüzü koyun haşredeceğiz, onların varacağı yer cehennemdir ki ateşi yavaşladıkça biz onun alevini artırırız.

I. HAŞR ÖNCESİ SÜREÇ

Kur'ân ve sünnet ışığında haşr öncesi süreci incelediğimizde, bu sürecin de bazı ana bölümlere ayrıldığını görürüz. Bunlar; hiç kimsenin kaçıp kurtulamayacağı ölüm, dünya hayatından daha uzun sürebilecek ve değişik merhaleleri olan kabir hayatı ve herkesin korktuğu, Kur'ân'da da dehşet verici tablolarla anlatılan kıyamettir.

A-Ölüm

Ölüm, kâfir veya imanı zayıf olan genç yaşlı insanların çoğunun karşılaşmak istemedikleri bir gerçektir. Bu gerçeğe karşılaşmamak için de sürekli çareler aramışlar ve dünyadan kopmamak için adeta kendilerini sıkı sıkıya dünyaya bağlamışlardır. Fakat Kur'ân-ı Kerim'de Peygamber (s.a.)'e hitaben, insanlara ölüm gerçeğini şu şekilde açıklanır: “Senden önce hiçbir insana ebedî yaşama vermedik. Şimdi sen ölürsen onlar ebedî mi kalacaklar? Her nefis, Ölümü tadacaktır. Biz sizi sınamak için şerre de, hayra da müptelâ kılıyoruz. Ve (sonunda) bize döndürüleceksiniz”.¹⁰ Yine başka bir âyet-i kerimede: “ Hanginizin daha güzel iş yapacağınızı denemek için ölümü ve hayâtı

⁹ el-Kehf 18/47.

¹⁰ el-Enbiya 21/34-35.

yarattı. O, üstündür, bağışlayandır.”¹¹ buyurularak ölümün insanları imtihan için yaratıldığı vurgulanmıştır.

İnsan ruh ve beden bir araya gelmesiyle oluşan bir varlıktır. Ölüm hadisesinde ise ruhun bedenden ayrılması söz konusudur. Bir başka ifade ile ruhun ceset üzerindeki tasarrufunun bitmesi anlamına gelir. Çünkü organlar ruhun kullandığı aletlerdir. Ölüm, bu organların ruha başkaldırması ve onu kendilerinde barındırmamaları anlamına gelir.¹² İnsanlar, insanın en önemli parçası olan ruh hakkında Peygamber (s.a.) Efendimiz’e sürekli sorular sormuşlar fakat O, Allah-ü Teala’nın şu kavlinden öte bir şey söylememiştir: “Ruh Rabbimin emrindedir ve size ruha dair ilimden ancak az bir şey verilmiştir”.¹³ Hiçbir âlim de ruh gerçeği hakkında açıklama yapmaya izinli değildir. Bu hususta izin verilen tek şey , ölümden sonra ruhun halinin ne olacağıdır.¹⁴

Hz. Peygamber (s.a.)’den rivâyet edilen hadis-i şerifleri incelediğimizde ölümlerin yaşayan insanların söylediği şeyleri işittiklerini görürüz. Bedir Gazvesi’nde Kureyş’in reisleri öldürülüp de (akrabaları sahiplenmediği için) cesetleri bir kuyuya atıldıklarında, Resulullah (s.a.) kuyunun yanına kadar geldi ve her birinin adını belirterek, “Ey falan oğlu falan! Ben Rabbim’in bana vaad ettiğini (yardımı) gerçekten gördüm; sizler de Rabbiniz’in vaad ettiklerini gerçek olarak buldunuz mu?” diye seslendi. Ömer b. Hattab (r.a.), Ey Allah’ın Resulü! Onlar ölümler, onlara mı sesleniyorsunuz? diye sorunca, Resulullah (s.a.) şöyle buyurdu: “Nefsim kudret elinde bulunduran yüce Allah’a yemin olsun ki, onlar bu sözleri sizden daha iyi işitmektedirler, fakat konuşmaya takatleri yoktur.”¹⁵ Yine başka bir hadis-i şerifte Peygamber (s.a.) “Ölü, kendini yıkayanı, kefenleyeni, taşıyanı ve kabre koyanı bilir.”¹⁶ şeklinde buyurarak ölümlerin insanları gördüklerini ve bir çeşit bilinçlerinin olduğunu vurgulamıştır.

B-Berzah Hayatı

Berzah ve kabir kelimeleri her ikisi de Kur’ân-ı Kerim’de geçmektedir: “Nihâyet onlardan birine ölüm geldiği zaman: "Rabbim, der, beni geri döndürünüz! Ta ki boşa

¹¹ el-Mülk 77/2.

¹² Gazzâli, *Ölüm ve Sonrası*, çev. Hüseyin Okur, Semerkand Yay. , İstanbul 2004, s. 126-127.

¹³ el-İsra 17/85.

¹⁴ Gazzâli, a.g.e.,s.131.

¹⁵ Müslim, “Cennet”, 76; Nesâî, “Cenâiz”, 117; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, I, 26.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, III, 3.

geçirdiğim dünyada iyi iş (ve hareketler) yapayım. "Hayır! Onun söylediği bu söz (boş) laftan ibarettir. Onların gerisinde ise, yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır."¹⁷ Bu ayette geçen berzah dünya hayatı ile ölü arasındaki engel anlamına gelebileceği gibi kabir hayatı anlamına da gelebileceği doğrultusunda iki anlamda düşünülebilir. Kabir kelimesinin geçtiği ayette ise doğrudan mezar anlaşılmaktadır. "Sonra onun canını aldı ve kabre soktu."¹⁸ İnsanın kabir hayatı yaşaması için illaki toprağa gömülmesi şart değildir. Ölen insanların büyük çoğunluğu kabre konulduğu için ölümle ba's arasındaki bu zamana kabir hayatı denmiştir. Yoksa kabre konmayanların sorguya çekilmeyecekleri anlaşılmamalıdır. İnsan yansa da, boğulsa da yırtıcı hayvanlar tarafından parçalansa da ölümden sonra bir berzah hayatı yaşayacaktır.¹⁹

1-Kabir nimeti veya azâbı

Kabir âhiret duraklarının ilkidir. Tabii ki burada insanlar dünyadaki amellerine göre değişik durumlarda olacaklardır. İnsanların âhirette karşılaşacakları nimet veya azap kabirden itibaren başlayacaktır. Kabir nimetinin ve azâbının hak olduğuna dair birçok âyet-i kerime ve hadis-i şerif mevcuttur. Bir âyet-i Kerime'de "Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!"²⁰ buyurularak kıyametten önce kabirde azap çekileceği belirtilmiştir. Bir başka âyet-i kerimede ise "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölü sanmayın. Bilakis onlar diridirler; Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır. Allah'ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleri ile sevinçli bir halde arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar"²¹ buyurularak şehitlerin berzah hayatında diri oldukları ve Allah tarafından rızıklandırıldıkları bildirilmiştir. Peygamber (a.s) efendimiz bir mezarlıktan geçerken, iki mezardaki ölünün bazı ufak şeylerden dolayı azap çekmekte olduklarını gördü. -Bu iki mezardaki ölülerden biri hayatında koğuculuk yapıyor, diğeri ise idrardan sakınmıyordu- Bunun üzerine Rasûlullah (a.s.) yaş bir dal almış, ortadan ikiye bölmüş ve her bir parçayı iki kabre de

¹⁷ el-Mü'minun 23/99-100.

¹⁸ el-Abese 80/21.

¹⁹ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, s. 264.

²⁰ el-Mü'min 40/46.

²¹ Âl-i İman 3/169-170.

birer birer dikmiştir. Bunu gören ashâb niye böyle yaptığını sorduklarında; bu iki dal kurumadığı müddetçe, o ikisinin çekmekte olduğu azabın hafifletilmesi umulur.²² Yine başka bir hadis-i şerifte “kabir ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur.”²³ Buyurularak kabir nimeti ve azabının hak olduğu vurgulanmıştır. Ayet ve hadisler de bize göstermektedir ki insanlar kıyametten önce de kabirde nimet veya azapla karşılaşacaklardır.

2-Kabir suali

İnsan öldükten sonra kabre konur ve orada bazı konularda sual olunur. Bu suallere verdiği cevaplara göre ya nimete sahip olur ya da azaba çarptırılır. Kabirde insanların suale çekileceğine dair birçok âyet-i kerime ve hadis-i şerif mevcuttur. Nitekim İbrahim suresi 27. âyet-i kerimede: “Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sağlam tutar; Allah zalimleri de saptırır ve Allah dilediğini yapar.”²⁴ Buyrulmaktadır. Bir görüşe göre âyette bildirilen dünya hayatından maksat, kabir hayatıdır; çünkü ölümler yeniden dirilinceye kadar dünyadadırlar. Âhiretten maksat ise hesap zamanıdır. Bir başka görüşe göre ise dünya hayatından maksat kişinin kabirde sorguya çekildiği andır.²⁵

Kabir suali ile ilgili bilgileri biz daha çok Peygamber (s.a.)’in hadis-i şeriflerinden öğrenmekteyiz. Müslim’in bir rivâyetinde Peygamber (s.a.) şöyle buyurmaktadır: “Şüphe yok ki bu ümmet kabirlerinde imtihan ediliyorlar...” Ebu Hureyre’den rivâyet edilen başka bir hadis-i şerifte H.z Muhammed (s.av.) şöyle buyurmaktadır: “Kul öldüğü zaman kabrine, siyah tenli, mavi gözlü, birinin adı münker, diğerinki nekir olan iki melek gelir. Bu iki melek ölen kişiye, ‘şu Peygamber (s.a.) hakkında ne dersin?’ diye sorarlar. Ölen adam mü’min biriye, ‘O, Allah’ın kulu ve Resülü’dür. Ben şahitlik ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed O’nun Resülü’dür’ diye cevap verir. Münker ve nekir, ‘biz senin böyle söyleyeceğini biliyorduk’ derler. Peşinden kabri yetmiş yetmiş zirâ genişletilir ve nurla doldurulur. Sonra ona ‘uyu’ denilir. O, ‘beni bırakın da aileme gidip, durumumu haber vereyim’

²² Buhari, “Cenâiz”, 82; Müslim, “İman”, 34; Ebû Dâvud, “Taharet”, 26.

²³ Tirmizi, “Kıyamet”, 26.

²⁴ el-İbrahim 14/27.

²⁵ Karaman, Hayrettin, v.dğr., *Kur’ân Yolu*, T.D.V. Yay., Ankara 2000, III, 267-286.

der. Melekler ona ‘uyu’ derler, o da ailesinden en sevdiği kimsenin(eşinin)onu yatağından kaldırına kadar uyuması gibi uyur. Eğer ölen kişi münafık ise sorulan sorulara, ‘insanların bir şeyler dediklerini duyuyor ve ben de onlar gibi söylüyordum. Fakat bu soruların cevabını bilmiyorum’ diye cevap verir. Münker nekir ‘zaten senin böyle söyleyeceğini biliyorduk’ derler.Sonra toprağa, ‘bu adamı iyice sıkıştır’ emri verilir. Toprak da onu iyice sıkıştırır, öyle ki adamın kaburgaları birbirine girer. Bu azap onun için kıyamet günü dirilene kadar devam eder.²⁶Bu hadis-i şerif hem kabir suali hem de kabir azabı ve nimetinin gerçekleşeceği noktasında delil teşkil etmektedir.

C-Kıyamet

1-Surun üfürülmesi

Kıyamet kopuşu sürecini başlatacak olan önemli bir hadise ise surun üfürülmesidir. İsrail adındaki melek bu boruya üfler ve bununla beraber yeryüzündeki düzen bozulur. Her şey yerle bir olur ve bütün varlıklar ölür. Surun hakikatini anlatan birçok âyet-i kerime vardır: “(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah'ın diledikleri dışında- göklerde ve yerde bulunanların hepsi düşüp bayılacak; sonra sûra yeniden üflenecek ve onlar birden ayağa kalkmış, etrafa bakıyor olacaklar.”²⁷bir başka âyette ise şöyle buyrulmuştur: “Ve şöyle derler: "Şâyet gerçekten doğru söylüyorsanız, bu tehdit hani ne zaman gerçekleşecek!" Onlar, besbelli ki, birbirleriyle uğraşırken kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlar! İşte o anda onlar ne bir vasiyette bulunabilecekler ne de ailelerine dönebilecekler. Sûra üflenmiştir. Artık onlar kabirlerinden kalkıp rablerine doğru koşmaktadırlar. Derler ki: "Vay başımıza gelenler! Bizi yattığımız yerden kim diriltip kaldırdı? Rahman'ın vaad ettiği işte bu! Peygamberler gerçekten doğru söylemişler!"²⁸Âyetlerde de dikkatimizi çektiği gibi sura iki defa üflenecektir: birinci üfleme ile kıyamet kopacak, ikinci üfleme ile ise tekrar dirilme gerçekleşecektir. Sur borusunun mahiyeti konusunda ise Peygamber (s.a.)’in hadis-i şerifleri bizi aydınlatmaktadır. Sur hakkındaki bir hadis-i şerifte Peygamber (s.a.) şöyle buyurmaktadır: “Sur sahibi (İsrail), boynuzu (üfürme aletini)eline almış,

---

²⁶ Tirmizi, “Cenâiz”, 70.

²⁷ ez-Zümer 39/68.

²⁸ Yasin 36/48-52.

boynunu uzatmış ve ne zaman kendisine emredilecek de üfleyeceğim diye beklemekte iken ben nasıl sevinebilirim ki?”²⁹

2-Kıyametin kopuşu

Kıyamet Kur’ân-ı Kerim’de sıklıkla bahsedilen bir konu olmakla beraber kendi ismiyle müstakil bir sûre de vardır. Bununla beraber birçok sûrede insanlar için dehşet verici bir gerçek olan kıyametten bahseden âyetler vardır. Allah Teâlâ bu sûrelerde tasvîrî bir metot kullanmıştır. İnsanın dünya hayatı içerisinde gördüğü ve bildiği, bu yüzdende zihninde yer etmiş olan dehşetli olaylarla bağlantı kurarak kıyameti insanların anlayabileceği bir şekilde tasvir etmiştir.³⁰ “Gökyüzü yarıldığı zaman, Yıldızlar döküldüğü zaman, Denizler birbirine katıldığı zaman, Kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı zaman, İnsanoğlu (yapıp) gönderdiklerini ve (yapamayıp) geride bıraktıklarını bir bir anlar.”³¹

İnsanlar gayba ait bir konu olan kıyametin ne zaman kopacağını sürekli merak etmişlerdir. “Kıyamet günü ne zamanmış?” diye sorar. İşte, göz kamaştığı, Ay tutulduğu, güneşle ay bir araya getirildiği zaman! O gün insan, "Kaçacak yer neresi!" diyecektir. Hayır, hayır! (Kaçıp) sığınacak yer yoktur! O gün varıp durulacak yer, sadece Rabbinin huzurudur.”³² Bu konuda Peygamber efendimizden bilgi almak için sorular sormuşlardır. Peygamberimiz (a.s)’ in bir hadis-i şerifinde şöyle buyrulmaktadır: “Cebrail (a.s) iman, İslam ve ihsan mefhumlarının tarifini, Rasulullah (a.s)’a sorduktan sonra kıyametin ne zaman kopacağını da sormuş, ondan şu cevabı almıştır: “Bu konuda kendisine soru sorulan soru sorandan daha bilgili değildir.”³³ Kıyamet gayba ait bir konu olduğu için, onun vaktini Allah’tan başka kimse bilemez. “Sana kıyameti, ne zaman gelip çatacağını soruyorlar. De ki: Onun ilmi ancak Rabbimin katındadır. Onun vaktini O’ndan başkası açıklayamaz. O göklere de yere de ağır gelmiştir. O size ansızın gelecektir. Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Allah’ın katındadır; ama insanların çoğu bilmezler.”³⁴, “Kıyamet vakti hakkındaki bilgi,

²⁹ Tirmizi, “Sıfatü’l-Kıyâme”, 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 326.

³⁰ Kutub, Seyyid, *Kur’ân’da Edebi Tasvir*, çev. Mehmet Yolcu, Çizgi Yay. İstanbul 1991, s. 11.

³¹ el-İnfitar 82/1-5.

³² el-Kıyame 75/6-12.

³³ Buhari, “İman”, 37; Müslim, “İman”, 1; Ebu Davud, “Sünnet”, 15.

³⁴ el-Araf 7/187.

ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Şüphesiz Allah, her şeyi bilendir, her şeyden haberdardır.”³⁵ Fakat Peygamber efendimiz (a.s) bazı hadis-i şeriflerinde kıyametin ne zaman kopacağına dair bazı işaretler vermiştir. Alimler de bunları sistemli bir hale getirmişlerdir. Bunlar büyük ve küçük alâmetler olarak ikiye ayrılır:

a-Büyük alâmetler

Peygamber efendimiz (a.s) bir hadis-i şeriflerinde, “Kıyametten önce on alâmet görmediğiniz sürece dünyanın sonu gelmez. “buyurmuş ve bu alâmetleri şu şekilde sıralamıştır: Duman(veya ateş), Deccal, Dâbbetü'l-Arz, Güneşin batıdan doğuşu, Ye'cûc ve Me'cûc, Meryem oğlu İsa'nın inişi, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında yer batması, Yemenden insanları önüne katıp mahşer yerine sürecek bir ateşin çıkması.”

³⁶ Bu büyük alâmetler kıyametin vuku bulmasına az bir süre kala gerçekleşir.

b-Küçük alâmetler

Hiz. Peygamber (a.s)'in peygamber olarak gönderilmesi,³⁷ ilmin kalkıp bilgisizliğin artması, şarap içme ve zina fiillerinin açıkça yapılması,³⁸ kadın nüfusunun erkeklere göre çoğalması³⁹, yüksek binaların yapılması, ehliyetsiz insanların söz sahibi olması⁴⁰, adam öldürme olaylarının artması⁴¹, davaları bir olan iki İslam ordusunun birbiriyle çarpışmasıdır.⁴²

Kıyametin kopuşu âyetlerde çok dehşetli anlatılır: “Gök yarıklığında ve Rabbine boyun eğip gerekeni yaptığında; Yer dümdüz edildiğinde ve içindekileri atıp boşaldığında;”⁴³ başka bir surede ise “Güneş dürülüp karardığında, Yıldızlar dökülüp söndüğünde, Dağlar sökülüp yürütüldüğünde;”⁴⁴ şeklinde anlatılır.

---

³⁵ Lokman 31/34.

³⁶ Müslim, “Fiten”, 39; Ebû Davud, “Melâhim”, 11; İbn Mace, “Fiten”, 28.

³⁷ Buhari, “Tefsir”, Sure 79; Müslim, “Fiten”, 132; Tirmizi, “Fiten”, 39.

³⁸ Buhari, “Hudud”, 20; Tirmizi, “Fiten”, 34; İbn Mace, “Fiten”, 25.

³⁹ Buhari, “Hudud”, 20; Tirmizi, “Fiten”, 34.

⁴⁰ Buhari, “İman”, 37; Müslim, “İman”, 1; Ebu Davud, “Sünnet”, 15; Tirmizi, “İman”, 4.

⁴¹ Buhari, “Fiten”, 25.

⁴² Buhari, “İstîtâbe”, 8, “Fiten”, 25; Müslim, “Fiten”, 17.

⁴³ el-İnşikak 84/1-4.

⁴⁴ et-Tekvir 81/1-3.

II-HAŞR ÂNI

Haşr Kur'ân-ı Kerim'de çok dehşetli anlatılır: “O gün kişi kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçır. O gün her kişinin işi başından aşkıdır. O gün bir takım yüzler ışık saçır; Güleçtir, müjde almıştır. Bir takım yüzler de o gün toza toprağa bürünmüş; Kapkara kesilmiştir. İşte bunlar inkarcılardır, günahkârlardır.⁴⁵ Âyetlerde de belirtildiği gibi insanlar haşr sırasında sıkıntı, korku ve telaş içerisinde dirler.Şimdi haşr sırasında insanların durumlarını Kur'ân'daki âyetler ışığında görelim.

A- Haşr Sırasında Sıkıntı İçerisinde Olanlar

Kur'ân-ı Kerim'deki haşr tasvirlerine baktığımızda en çok dikkat çekenler kâfir, günahkâr, suçlu ve Allah'ın yolundan yüz çevirenlerin haşirleridir.

Bu tasvirlerden en dikkat çekicisi İsrâ sûresi 97. âyette geçer. Âyette “ Allah kime hidâyet verirse, o doğru yoldadır. Kimi de hidâyetten uzak tutarsa, artık bunlar için Allah'tan başka hiçbir yardımcı bulamazsın. Ve biz, o kâfirleri kıyamet günü kör, dilsiz ve sağır oldukları halde, yüzleri üstü sürünerek haşredeceğiz. Varacakları yer cehennemdir; ateşi dindikçe onun ateşini artırırız.” buyrulmaktadır. Âyette küfrün cezasının nasıl olduğu daha yolun başında gözler önüne seriliyor. Ve bu sahne insanların anlaması için dünyada insanların en çok korktukları şeyler üzerinde ifadesini buluyor. Kör, sağır, dilsiz olarak haşrediliyor, bu da yetmiyor, yüzüstü süründürülüyor. Oysaki bu azap, cehennem azabıyla kıyaslandığında çok da bir şey ifade etmiyor. Ama insanı dehşete düşürmeye yetiyor. Konumuzla alakalı Ebu Hureyre (r.a.)'den rivâyet edilen bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyuruyor: “Kıyamet günü insanlar üç sınıf olarak haşr olunurlar: Yayalar sınıfı, binekliler sınıfı, yüzüstü sürünenler sınıfı. “Ey Allah'ın Resûlü! Bunlar yüzleri üzerine nasıl yürürler?” diye sorulunca şu cevabı verdiler: “ Onları ayakları üzerine yürüten Zât-ı Zülcelâl, yüzleri üzerine de yürütmeye kâdirdir. Ancak bilirsiniz, bu yüzleri üstü yürüyenler, önlerine çıkan her engele, her dikene karşı kendilerini yüzleriyle korumaya çalışırlar. “⁴⁶

⁴⁵ el-Abese 80/34-42.

⁴⁶ Buhari, “Tefsir”, 25;Tirmizi, “Tefsir”, 3142; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 354.

Kâfirlerin haşrinden bahseden bir diğer âyette Meryem sûresi 68. âyettir. Âyette mealen: “ Rabbine andolsun ki biz onları (öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden kâfirleri) şeytanları ile beraber elbette ve elbette mahşerde toplayacağız. Sonra onları muhakkak cehennemde etrafında dizleri üstü hazır bulunduracağız (ki cennetlikleri görüp hasret çeksinler)” buyrulmaktadır.

Yine Enfal sûresi 36. âyette kâfirlerin haşrinden bahsedilmektedir. Mealen: “Mallarımı, Allah yolundan engellemek için sarf eden o kâfirler, hiç şüphesiz yine onu sarf edecekler. Varsın sarf etsinler, sonra o yüreklerine inen bir acı olacak, sonra da mağlûp olacaklar. Zaten kâfirler toplanıp cehenneme gönderilecekler.” buyrulmaktadır.

Âyetlere baktığımızda dikkatimizi çeken üç âyette de kâfirlerin sonunda cehenneme gidecek olmalarıdır. Haşir sırasında çektikleri sıkıntıların yanında asıl azap yeri olan cehenneme sürülmeleri, kâfirler için en büyük ceza olarak gösterilmektedir. Bu âyetlerde kâfirlerin cehenneme gideceğini açıkça ispatlamaktadır.

Haşir sırasında kötü durumda olanlardan bir grup da suçlulardır. Taha Sûresi 102. âyette bu durum gözler önüne serilmektedir: “ Sur’a üfürüleceği gün ki biz suçluları o gün, (gözleri korkudan) göğermiş olarak mahşerde toplayacağız. “ Âyette yine dünyadan hareketle insanlara anlayabilecekleri açık mesajlar verilmektedir. İnsanın karşısındaki insanda ilk dikkatini çeken şey gözleridir. Allahü Teâlâ da gözlere vurgu yaparak, korkudan gömgök hale getirerek korkunç bir hale dönüştürüyor. Tabii ki bu da insanın zihninde çok dehşetli duygular uyandırıyor. Yine Taha sûresi 124. âyette haşirde gözleri kör olacaklardan bahsedilmektedir: “Her kim ki benim zikrimden (Kur’ân’dan) yüz çevirirse, (bilsin ki) ona dar bir geçim vardır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz. Aynı sûrenin 125. âyetinde (o zaman Kur’ân’dan yüz çeviren kimse) “ Rabbim! Beni niçin kör olarak haşrettin, oysa ben gören bir kimseydim.” der. Âyetlerin üçünde de gözlere vurgu yapılmış ve gözlerin önemine dikkat çekilmiştir.

Haşirle ilgili âyetlerden üç tanesinde de Allah’tan başka varlıklara tapanların durumları gözler önüne serilmektedir. Bu âyetlerden ilki : “ Hele o gün Rabbin onları Allah’tan başka taptıkları şeylerle toplar da, der ki: “ Siz mi saptırdınız şu kullarımı,

yoksa kendilerimi yolu kaybettiler?”⁴⁷ Allahü Teâlâ bu sorunun cevabını bildiği halde, tapanı da kendisine tapılanı da sıkıntı içerisine sokmak için adeta azarlaracasına sorguluyor ve hesaba çekiyor. Benzer bir sahne Saffat sûresi 22-23. âyette karşımıza çıkar: “ Toplayın mahşere o zulmedenleri, eşlerini ve Allah’tan başka taptıkları şeyleri. Toplayın da götürün onları sırata (cehennem köprüsüne) doğru. “ Allah-ü Teâlâ bu âyetlerde de insanları yine azarlaracasına sonu belli olan bir yola sevk ediyor. Bu da Allah’tan yüz çeviren insanların çekeceği sıkıntıları gösteren güzel bir tablodur. Yine Sebe sûresi 40. âyette: “ O gün Allah, onları hep birlikte mahşere toplayacak sonra meleklerle; “ Şunlar size mi tapıyorlardı? “ diyecektir. Burada da cevabı bilinen bir soru sorularak insanlarla alay etme söz konusudur. Furkan sûresi 34. âyette ise: “O yüzleri üstü cehenneme toplanacaklar var ya! işte onlar, yerleri en kötü, yolları en sapık olanlardır. “ Bu âyette de İsra sûresi 97. âyette olduğu gibi yüzüstü sürünme söz konusudur. Ve doğrudan cehenneme atılarak cezalandırılmaktadırlar.

Fussilet sûresi 19. âyette de sonu belli olan bir yolculuk söz konusudur: “ O gün Allah’ın düşmanları cehennem ateşine sürülmek üzere hep bir araya toplanırlar. “ Allah-ü Teâlâ burada da sözünden dönmeyeceğini vurgulamakta ve gözler önüne sermektedir.

Neml sûresi 83. âyette ise: “ Ve her ümmetin âyetlerimizi yalan sayanlardan bir cemaati toplayacağımız gün, artık onlar bir arada tutulup (hesap yerine) sevk edilirler. “ bu âyette de ilahi hitâbın bir olduğu vurgulanmakta ve bütün ümmetlerden ilahi buyrukları yalanlayanların bir araya toplanıp hesaba çekilmesinden bahsedilmektedir.

Haşr sırasında çekilen sıkıntıları anlatan bu âyet-i kerimelerin yanında Peygamber (s.a.)’den de bir çok hadis-i şerif bize ulaşmıştır. Bir başka hadis-i şerifte Hz. Peygamber (a.s) şöyle buyurmaktadır: “ İnsanlar kıyamet günü öylesine ter akıtırlar ki, bu terler yerin içinde yetmiş ziralık derinliğe kadar iner ve bu ter (yer üstünde de birikerek insanları konuşamaz hale getirmek üzere ağızlarına) gem vurur ve kulaklarına kadar ulaşır. “⁴⁸

Bu hadis-i şerif, mahşer meydanının sıkıntısını ortaya koyan en bariz tasvirlerden birini gözler önüne sermektedir. Dünyada insanların en çok iğrendiği,

⁴⁷ Furkan 25/17.

⁴⁸ Buhari, “Rikak”, 47; Müslim, “Cennet”, 61; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 418.

sevmediği ve istemediği bir şey olan tere ağzına kadar gömülmeekten bahsetmektedir. İbnu Hacer, bu terleme hadisesini, bir başka hadisin yardımıyla açıklamaktadır. Hadis şudur: “ Kıyamet günü güneş arza (bir mil kadar) yaklaşır, insanlar terlerler. Kimi vardır, teri ökçesine kadar yükselir, kimi vardır ayağının yarısına kadar yükselir, dizine kadar yükselenler, uyluğuna kadar yükselenler, böğrüne kadar yükselenler, omzuna kadar ve hatta ağzına kadar ve eliyle işaret eder yükselenler vardır. Ağzına kadar yükselen ter, sahibine gem vurmuş olur. Bazılarını ter tamamen bürür ve bunu söylerken elini başının üstüne vurur. “ bazı rivâyetlere göre hesap gününün sıkıntısı o kadar şiddetlidir ki, insanlar: “ Ey Rabbimiz, cehenneme giderek de olsa bizi bundan kurtar!” diye talepte bulunurlar. Müslim’in bir rivâyetinde tere batmanın, kişinin ameliyle mütenâsip olacağı belirtilmiştir.⁴⁹

Haşr sırasında sıkıntı çekenlerin anlatıldığı bir diğer ayette haşr suresi içerisindedir. Surenin haşr ismini alması hasebiyle ve Kur’ân’da haşr denince akla gelen ilk şeylerden birinin de bu sure olması sebebiyle sebab-i nüzulü ve açıklaması üzerinde biraz durulması uygun görüldü. Kur’ân’da haşr deyince ilk olarak akla Haşr Sûresi gelir. Sûreye bu ismin verilmesi ise değişik bir sebebe bağlıdır. Haşr kelimesi sûre içerisinde yalnız bir defa geçer ve bununla beraber sûredeki haşir, kıyamet günü insanların bir araya toplanması değil de, bir topluluğu yurdundan çıkarmak anlamında kullanılmıştır. Bu sûreye Benî Nâdir Sûresi de denilmiştir. Buhari ve diğer bazı kaynaklarda şöyle bir rivâyet zikredilmektedir: “Said b.Cübeyr diyor ki; İbn Abbas’a “suretu’l-haşr” dedim. Bana “suratü beni nâdir” dememi söyledi.⁵⁰İbn Hacer bu rivâyeti şu şekilde yorumlamaktadır: “İbn Abbas, buradaki haşrin kıyamet günündeki haşr olduğunun zikredilmemesi için böyle söylemiş olmaktadır. Çünkü bu sûredeki haşr ile murad, Beni Nâdir’in yurtlarından çıkarılmasıdır.⁵¹

Sûrenin sebab-i nuzûlü kısaca şöyledir: Peygamber (a.s) Medine’ye geldiği zaman Nâdiroğullarıyla, kendisinin ne lehinde, ne de aleyhinde bulunmamaları hakkında bir antlaşma yapmıştı. Bedir Savaşı’nda Müslümanlar galip gelince Yahudiler:”bu Tevrat’ta kendisine zafer vaat edilen peygamberdir, bunun bayrağı

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 157.

⁵⁰ Buhari, “Tefsiru Sûreti’l Haşr”, 59/1.

⁵¹ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul 1992, VII, 474.

döndürülmez.” dediler. Fakat Uhud Savaşı’nda Müslümanlar yenilince şüpheye düştüler, antlaşmalarını bozdular ve Resûlullah(a.s)’e bir su-i kast teşebbüsünde bulundular. Yahudilerin lideri olan Ka’b b.Eşraf , kırk süvari ile Mekke’ye gidip, Müslümanların aleyhine Ebu Süfyan ile ittifak yaptı. Cebrail bunu Resulullah’a vahiyle haber verdi. Resulullah (a.s) de Ka’b’ın sütkardeşi Muhammed b. Mesleme’ye emretti, o da gitti Ka’b’ı güvey girdiği bir gecede evinde öldürdü. Bundan sonra da Allah Resûlü bir alay piyade ile gitti ve Nadir Oğulları’nın köylerini kuşattı. Onlara yurtlarını bırakıp gitmelerini emretti. O sırada Ka’b için matem tutuyorlardı.“ Bizi bırak da felaketimize ağlayalım” diyerek on gün mühlet istediler. İstedikleri bu süre kendilerine verildi, fakat onlar bu süre içinde harp hazırlıklarına koyuldular. Abdullah b. Übey gibi münafıklar da beriden gizlice haber göndererek, çıkmayın, çarpışın, çarpışırsanız biz de size yardım ederiz, çıkarılırsanız beraber çıkarız diye teşvik ettiler. Bu süre içinde Yahudiler Peygamber’e (a.s) konuşma teklifinde bulunarak iki defa su-i kast tertip ettiler. Aralarından bir kadın, müslüman olan kardeşiyle haber yollayıp, durumu Hz. Peygamber’e (a.s) bildirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber’de (a.s) kuşatmayı sıklaştırdı. Nihâyet kalplerine korku düştü ve münafıkların yardımından da ümitlerini kestiler. Böylece antlaşma talebinde bulundular. Peygamberimiz buldukları yeri terk etmelerinden başka bir şart kabul etmedi. Sonunda her üç ev bir deveye silah dışında yükleyebildikleri kadar eşya yükleyip gitmek üzere anlaştılar. İşte sûrede kast edilen haşır, bu yurdundan çıkarmadır.⁵²

Yine âyette geçen “evvel” kelimesi içinde bir çok farklı yorum yapılmıştır. Âyette geçen “ilk yurtlarından çıkarma” ifadesindeki ilk lafzı hakkındaki müfessirlerin ortaya koyduğu açıklamalar şöyle özetlenebilir: İbn Abbas müfessirlerin çoğunluğunun görüşüne göre; söz konusu haşır, ehl-i kitabın ilk haşridir. Yani bunda kitap ehli Arap Yarımadasından ilk defa olarak çıkarılmak suretiyle haşrolunmuşlardır. Bundan önce burada böyle bir zillete düşmemişlerdi, izzet ve kuvvetleri vardı. İkinci görüşe göre; Allah Teala bunların Medine’den çıkarılmalarını bir haşır kılması ve bunu ilk haşır yapmıştır. Sonraki de kıyamet haşri olacaktır. Saat gelince insanlar Şam tarafına gönderilecekler, orada mahşeri bir kıyamet olacaktır. Üçüncü görüşe göre bu kitap

---

⁵² Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 476; Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’ân*, VI, 197.

ehlinin ilk haşirleri sonraki de Hz.Ömer'in onları Hayber'den Şam'a sürmesidir. Dördüncü görüşe göre; ilk haşirden maksat, ilk savaşta onların yurtlarından çıkarılmaları demektir. Çünkü bu Resûlullah'ın kitap ehline karşı yaptığı ilk harptir. Beşinci olan Katade'nin görüşüdür. O'na göre; bu birinci haşirdir. İkinci haşirde ise, bir ateş insanları doğudan batıya sevk edecek, yattıkları yerde beraber yatacak, uydukları yerde beraber uyuyacaklardır.⁵³

B- Mü'minlerin Haşri

Allah-ü Teâlâ haşirde sıkıntı çekenlere göre, durumu rahat olanlardan daha az bahsetmiştir. Haşirde sıkıntı çekmeyen mü'minlerden Meryem sûresi 85. âyette bahsedilmektedir: “ O gün, takva sahiplerini, heyet olarak Rahman'ın huzurunda toplayacağız.”Râzî bu âyetin tefsirinde H.z Ali(r.a)'nin Peygamber (s.a.)'den şu rivâyetine yer verir: “Canımı elinde tutan (Allah'a) yemin ederim ki, muttakiler kabirlerinden çıktıklarında, kanatlan olan, üzerlerinde altın eğerler bulunan beyaz dişi develerle karşılanırlar" Hz. Peygamber (s.a.s) bunu söyledikten sonra bu âyeti okudu, der. Peşinden ilave eder: “Bu âyet, kıyametin dehşetinin sadece mücrimler için olduğuna delâlet eden delillerden birisidir. Çünkü muttakiler, tâ işin başında böyle bir ikram ile toplanırlar. Binâenaleyh onlar (mahşerde) her türlü korkudan emindirler. Bu sebeple, kıyametin dehşeti onları sarmaz.”⁵⁴ Ayette de görüldüğü gibi mü'minler haşır sırasında rahat edeceklerdir. Çünkü bu insanlar dünyada yaptıkları davranışların ve yaşadıkları hayatın mükafatını görmektedirler. Eğer onlar da mahşerde sıkıntı çekecek olsalardı dünyada yaptıkları fedakarlıklar karşılıksız kalır ve günahkarlardan bir farkları kalmazdı. İşte Allah haşır anından ve daha öncesinde kabir hayatından itibaren cennetlik kullarını ödüllendirmekte ve diğer insanlardan ayrı tutmaktadır.

C- İyi veya Kötü Bir Durumda Olduğu Belli Olmayanların Haşri

Âyetlerin büyük çoğunluğunda bu kişilerden bahsedilmektedir. Çünkü esasında haşır sırasında insanların cennete mi cehenneme mi gideceği belli olmadığı için mantiken onları eşit şartlarda değerlendirmek gerekir. Fakat Cenâb-ı Hakk ezeli ilmi ile her şeyi bildiği için herkesin durumunun ne olduğunu ve nereye gideceğini bilip, ona

⁵³ Elmalılı, *a.g.e.*, VII, 475-476; Mevdûdî, *a.g.e.*, VI, 197.

⁵⁴ Fahrüddin er-Râzî, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, XV, 406-407.

göre muamele edebiliyor. Örneğin Âl-i İmran Sûresi 158. âyette: “ Andolsun, ölseniz de, öldürülseniz de Allah’ın huzurunda toplanacaksınız. “ buyurularak bütün insanların mutlaka haşre mazhar olacağı belirtilmektedir. Yine Kehf Sûresi 47. âyette: “ O kıyamet gününü hatırla ki, dağları yürüteceğiz ve yeryüzünü çırılçıplak göreceksin. Bütün insanları, mahşerde toplayacağız, hiçbir kimseyi bırakmayacağız. “ buyurularak bütün insanların haşredileceği vurgulanmaktadır. Nisa Sûresi 172. âyette ise insanların din farkı gözetmeksizin hepsinin Allah’ın huzurunda toplanacağı belirtilmektedir: “ Hiçbir zaman Mesih de Allah’ın bir kulu olmaktan çekinmez, Allah’a yakın melekler de. Kim O’na kulluk etmekten çekinir ve büyüklük taslarsa bilsin ki O, onların hepsini huzuruna toplayacaktır

III-HAŞR SONRASI SÜREÇ

A-Hesap

Allah Tealâ insanları dünyaya sebepsiz göndermemiştir. İnsanlar dünyada imtihana tabi tutulurlar: “Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız. Sabredenleri müjdele!”⁵⁵ Bu imtihan sırasında insanların yaptığı fiiller melekler tarafından kaydedilir: “Oysa sizi gözetleyen muhafızlar, değerli yazıcılar var. Onlar yaptığınız her şeyi bilir.”⁵⁶ Melekler bu bilgileri amel defterlerine kaydederler: “Doğrusu şudur ki, günahkârların yazısı muhakkak siccîn'dedir. Siccîn nedir, bilir misin? O, kaydedilmiş bir yazıdır.”⁵⁷Şüphesiz ki insanlar orada eşit olmayacaklardır. Herkes dünyada yaptığı amellere göre hesaba çekilecektir. Amelleri iyi olanların amel defteri veya kitabı sağından, kötü olanlarınkı ise solundan verilecektir: “Kitabı sağ tarafından verilen kimse, "Alın kitabımı okuyun; Doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum" der. Artık o, hoşnut olacağı bir hayat içindedir; meyveleri kolayca devşirilebilir yüce bir cennettir. Onlara "Geçmiş günlerde yaptıklarınıza karşılık olarak afiyetle yiyeğin için" denir. Kitabı sol tarafından verilene gelince o, "Keşke, der, bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi! Malım bana hiç fayda sağlamadı; Güç

---

⁵⁵ el-Bakara 2/155.

⁵⁶ el-İnfitar 82/10-12.

⁵⁷ el-Mutaffifin 83/7-9.

ve saltanatım yok olup gitti." (Ve şöyle emredilir:) Onu yakalayıp bağlayın; Sonra onu alevli ateşe atın! Sonra da onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire bağlayın! Çünkü o, ulu Allah'a iman etmezdi; Yoksul doyurmaya teşvik etmezdi. Bu sebeple bugün burada onun candan bir dostu yoktur. Kanlı irinden başka yiyeceği de yoktur! Onu da günahkârlardan başkası yemez."⁵⁸ İnsanlar amel defterlerini aldıktan sonra Peygamber (s.a.) şu beş şeyden hesaba çekileceklerini söylemiştir: "Ömrünü nerede tükettiğinden, gençliğini nerede geçirdiğinden, malını nerede kazandığından, malını nereye harcadığından, bildiklerini uygulayıp uygulamadığından."⁵⁹

İnsanların hesaba çekilecek olması ilahi adaletin gerçekleşmesi ve davranışlarda ölçülü olunması açısından çok önemlidir. Eğer insan yaptığı her hareketin, hatta aklından geçirdiği şeylerin bile bilindiğini ve kayıt altına alındığının bilincinde olursa davranışlarında Allah'ın rızasına daha çok dikkat eder. Çünkü yaptığı fiillere göre ya ebedi nimete sahip olacak, ya da ebedi azaba çarptırılacaktır. Dünyada haksızlığa uğrayanlar hesap gününde haklarını alacaklar ve ilahi adalet gerçekleşecektir: "Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! O sadece onları (cezalandırmayı) gözlerin dehşetten dışarı fırlayacağı, başlarını yukarıda bir yere sabitlemiş, zihinleri bomboş olarak toplanma yerine koşacakları, bir güne erteliyor."⁶⁰

B-Sırat

Sırat insanların hesapları görüldükten sonra üzerinden geçecekleri köprüdür. Alimler Kur'ân-ı Kerim'deki şu âyetin sırat köprüsüne işaret ettiğini söylemişlerdir: "Şüpheli yok ki aranızda cehenneme uğramayacak hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin gerçekleştirmeyi üzerine aldığı kesin bir hükümdür. Bundan sonra takva sahiplerini kurtarırız. Zalimleri ise orada dizleri üzerine çökmüş olarak terk ederiz."

Bu âyetin yorumu hakkında bir kesim şöyle demektedir: Uğramaktan kasıt Sırat'ın üzerinden geçiştir. Bu görüş İbn Abbas, İbn Mes'ud, Ka'b el-Ahbâr ve es-Süddî'den de rivâyet edilmiştir. Ayrıca es-Süddî bunu İbn Mes'ud'dan, o Peygamber (sav) yoluyla da rivâyet etmektedir. el-Hasen de bu görüştedir. O şöyle demiştir:

---

⁵⁸ el-Hakka 69/19-35.

⁵⁹ Tirmizî, "Kıyamet", 1.

⁶⁰ el-İbrahim 14/42-43.

Uğramak, girmek demek değildir. Mesela sen: Ben Basra'ya uğradım, ama içine girmedim, diyebilirsin. O halde burada uğramaktan kasıt, Sıratın üzerinden geçecekleridir.⁶¹ Hadis-i şeriflerde de sırat köprüsünden bahsedilir. “Sırat (köprüsü) keskin bir kılıç ya da ince bir kıl gibidir. Melekler mü'min erkek ve kadınları kurtarırlar (kurtarmaya çalışırlar). Cebrâil de benim kuşağımdan tutar (öylece sıratı geçirim) ve, Ey Rabbim, ümmetimi kurtar, ümmetimi kurtar derim. O gün nicelerinin ayakları kayar (cehenneme düşer).”⁶²Sırat köprüsünün kıldan ince kılıçtan keskin olmasının anlamı; günahlara ve sevaplara göre üzerinden geçmenin kolay veya zor olduğudur. Bu insanın dünya hayatı boyunca güzel amellerle inşa ettiği cehenneme düşmeden onu cennete ulaştıracak bir köprüdür.⁶³

C-Cehennem

Sırat köprüsünden geçmeyi başaramayan günahkar insanlar cehenneme düşerler. Kur'ân-ı Kerim'de cehennemden çok fazla bahsedilmektedir. “Allah şüphesiz, inkarcılara lanet etmiş ve onlara içinde sonsuz olarak temelli kalacakları, çılgın alevli cehennemi hazırlamıştır, onlar bir dost ve yardımcı bulamazlar.”⁶⁴ “Cehennemin yakıtı insanlarla taştır.”⁶⁵ Cehennemde azap tek çeşit değildir, bir sürü azap türü vardır: “O zaman boyunlarında halkalar ve zincirler bulunur vaziyette şiddetli ateşe sürüklenirler; ardından da ateşte yakılırlar.”⁶⁶ “Şüphe yok ki, âyetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe derilerini, başka deriler ile değiştiririz ki acıyı duysunlar. Allah daima üstündür ve hikmet sahibidir.”⁶⁷ İnsanların dünyada işledikleri günahlar nasıl çeşit çeşitse, karşılığında görecekleri azap da aynı şekilde çeşitli olacaktır. Günahkar olan mü'minler cehennemde günahları ölçüsünde kalacaklar fakat kafirler ise ebedi olarak cehennemde azap göreceklerdir.

⁶¹ Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'ân*, XI, 246; Karaman v.dğr., *Kur'ân Yolu*, III, 522-523.

⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 110.

⁶³ Gölcük, Şerafettin, *İslam Akâidi*, Esra Yay., Konya 1997, s.295-296.

⁶⁴ el-Ahzab 33/64.

⁶⁵ et-Tahrîm 66/6.

⁶⁶ el-Mü'min 40/71-72.

⁶⁷ en-Nisa 4/56.

Cehennem hakkında Peygamber (s.a.)'in hadis-i şeriflerinden de bize birçok bilgi ulaşır. Cehennem ateşini tasvir eden bir hadis-i şerifinde Peygamber (s.a.) şöyle buyurur: “Allah Tealâ ateşe, kıpkırmızı olana kadar tam bin yıl yanmasını emretti. Ardından bin yıl daha yanmasını emretti; öyle ki ateş bembeyaz kesildi. Sonra bin yıl daha yanmasını emretti ve simsiyah oldu. Şimdi siyah ve karanlıktır.”⁶⁸ Bir başka hadis-i şerifte ise cehennem azabı şöyle anlatılır: “Kıyamet günü azap göreceklerin en az azaba uğratılacak olanına ateşten bir çift ayakkabı giydirilir. Öyle ki onların hararetinden beyni kaynayacaktır.”⁶⁹

Cehennem ehli sadece çektikleri bu azapla kalmazlar. Bunun yanında kaçırdıkları cennet nimetleri için üzürlüler. Aynı zamanda Allah'a kavuşamama ve onun rızasından mahrum kalmanın üzüntüsü de vardır. Çünkü onlar bütün bunların hepsini geçici olan dünya hayatının hakir ve zelil şehvetlerine değişmişlerdi.⁷⁰

D-Cennet

İnsanlar dünyada yaptığı amellere göre hesapları görülür ve Allah'ın sevgili kulları cennete girerler: “Ey imanın huzuruna kavuşmuş insan! Sen O'ndan razı, O da senden hoşnut olarak rabbine dön. Böylece kullarımın arasına katıl, Cennetime gir!”⁷¹ Kur'ân-ı Kerim'de cennet genişçe anlatılmıştır: “Cennette temiz su ırmakları, tadı bozulmayan süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır.”⁷² “Cennette türlü meyveler, hurma ve nar ağaçları vardır.”⁷³

Cennet nimetlerini anlatan bir hadis-i şerifte Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Dikkat edin cennete ulaşmak için bütün gücüyle gayret edenler var mı? Cennet kendisinden korkulacak, sakınılacak bir yer değildir. Kâbe'nin rabbine yemin olsun ki cennet, parlayan bir nur, sallanan bir reyhan, yüksek bir saray, akan bir nehirdir. Orada bolca olgun meyveler, güzel, süslü ve etrafına neşe saçan eşler, ebedî kalınacak bir makamdaki nimetler, yüksek, sağlam, güvenli ve aydınlık yurtlar

⁶⁸ Tirmizi, “Sıfâtü Cehennem”, 8; İbn Mâce, “Zühd”, 38.

⁶⁹ Müslim, “İman”, 361; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 432.

⁷⁰ Gazzâlî, *Ölüm ve Sonrası*, s.248.

⁷¹ el-Fecr 89/27-30.

⁷² Muhammed 47/15.

⁷³ er-Rahman 55/68.

vardır.”⁷⁴ Bunlar cennet nimetlerinin yalnızca bir kısmıdır veya insanların algılayabileceği ölçüde olanlarıdır. Cennet ehlinin özelliklerini anlatan bir hadis-i şerifte ise Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Cennet halkının bedenlerinde kıl ve bıyık yoktur. Sakalları da bulunmaz. Tenleri beyaz, yapıları düzgün ve gözleri sürmelidir. Otuz üç yaşındadırlar ve Âdem’in (a.s.) suretindedirler, yani boyları altmış zirâ (yaklaşık otuz metre), enleri ise yedi zirâdır (üç buçuk metre) .”⁷⁵Şu tablo da cennet nimetlerinin mükemmeliyetini göstermek açısından çok dikkat çekici ve teşvik edicidir: “Cennet ehlinin en düşük dereceye sahip olan kişinin seksen bin hizmetçisi ve yetmiş iki hanımı olur. Onun için San’a (Yemen) ile Câbiye (Dımaşk) arası büyüklüğünde yakut, mücevher ve incilerden müteşekkil bir kubbe dikilir. Bu hanım ve hizmetçilerin her birinin başında taçlar bulunur ve bu taçlardaki en ufak inci tanesi doğu ile batı arasını aydınlatacak kadar güzeldir.”⁷⁶

İşte cehennem azabı tarif edildiği gibi çeşitli sıkıntılarla dolu olduğu gibi cennet nimetleri de o kadar mükemmel, çeşitli ve sonsuzdur. Ayrıca cennet ehline başka kimseye verilmeyen bir nimet verilir. Bu Allah’ın zâtını görmektir: “Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır.”⁷⁷

---

⁷⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 39.

⁷⁵ Tirmizi, “Sıfatü Cennet”, 12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 295.

⁷⁶ Tirmizi, “Sıfatü Cennet”, 23.

⁷⁷ el-Kiyame 75/22-23.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSLAM KÜLTÜRÜ İÇERİSİNDE HAŞR ANLAYIŞI

I-GAZZÂLİ ÖNCESİ DÖNEMDE HAŞR

İslam'ın ilk iki asırlarından itibaren tefsire göz attığımızda karşımıza ilk başta tasavvufi tefsirler çıkar. Peygamber (s.a.)'in ashabı ve tâbiin döneminde hiçbir şekilde nimetlerin azapların müşahhas varlığının inkar edilmediğini görürüz. Tâbiin dönemine baktığımızda iki gruba ayrıldıklarını görürüz: birincisi Hasanel-Basrî (ö.110/728) tarafından temsil edilen kendisinde azap korkusu ve mükafat arzusunun hakim olduğu zâhidliktir. İkincisi ise Rabia el-Adeviyya (ö.185/801) tarafından temsil edilen zühddür.¹

İlk dönem zâhidlerine baktığımızda onların ahiretle ilgili ayet ve hadislerden duyduklarına karşı çok hassas olduklarını görürüz. Öyle ki onlara cehennemle alakalı bir şey duyduklarında adeta cehennemin azabını yaşar gibi korkarlardı. Bunun yanında cennetle ilgili bir haber duyduklarında ise dünyadaki bütün mutlulukların cennet yanında küçük kaldığını düşünür ve cennet arzusuyla yanıp tutuşurlardı. Tabii ki bu cehennem korkuları ve cennet arzularının yanında ihmal etmedikleri en önemli şey de Allah arzusuymuştu. Onlar bütün bunların yanında Allah'a kavuşmayı da büyük bir iştiaqla isterlerdi.²

Rabia el-Adeviyya ve onun gibi zühd anlayışını savunanlar ise ahiretle ilgili hususlar üzerinde pek fazla durmazlar. Onların asıl amaçları Allah'a ulaşmaktır. Dolayısıyla onlar için bu yoldaki aşamaların pek önemi yoktur. Yaptıkları ibadetleri de cehennem korkusuyla veya cennet arzusuyla değil Allah'a kavuşma isteğiyle yaparlardı.³

Üçüncü ve dördüncü asra gelindiğinde müfessirler, kelamcılarla birlikte mücerrede olan temâyüllerine rağmen, cennet zevklerinin ve cehennem azaplarının müşahhas aslını inkar edemediler. Bu dönemde daha çok vahdet-i vücud görüşünü savunan müfessirler çoğunluktadır. Hallâc-ı Mansur (ö.309/921) bunlardan biridir. Ona göre: cennet nimetleri Allah'ın eşsiz güzelliğini maskeleyen korkunç bir perdedir ve hiçbir önemi yoktur.⁴ Yine aynı dönemde dikkatimizi çeken bir diğer isim de

---

¹ Salih, Suphi, *Ölümden Sonra Diriliş*, çev. Şerafettin Gölcük, Kayıhan Yay., İstanbul 1981, s.125.

² a.e., s.126.

³ a.e., s.128-130.

⁴ a.e., s.137.

Muhammed b. Abd el-Cabbâr en-Niffârî'dir (ö.350/961). Ona göre: âhiret bizi Allah'tan ayıran bir perdedir, bize dalgınlık verir ve bizi Allah fikrinden uzaklaştırır.⁵ Üçüncü ve dördüncü asırlara gelindiğinde de Rabia el-Adeviyya temsil ettiği zühd anlayışının devam ettiğini görmekteyiz.

II-GAZZÂLİ SONRASI DÖNEMDE HAŞR

Hicri beşinci asra geldiğimizde en çok dikkatimizi çeken İslam alimi Gazzâli'dir. Gazzâli bu dönemde kendisini felsefi düşüncenin ağır bastığı bir ortamın içerisinde bulmuştur. Tabiatçılar ve deistler insan ruhunun maneviliğini ve ebediliğini reddediyorlardı. Onlar ruhu tabiatçı terimlerle, vücudu bir gölge hadisesi olarak açıklıyor ve vücudun ölümünün ruhun tam anlamıyla yok oluşuna sebebiyet verdiğine inanıyorlardı. Cennet, cehennem, haşır ve hesap gününe inancı, kocakarı masalları ya da dindarların uydurmaları olarak görüyorlardı.⁶ Gazzâli Tehâfütü'l-Felâsife isimli eserinde bu filozofların görüşlerini yirmi hususta eleştirmiş ve onların on yedi hususta hataya düştüklerini, üç hususta ise küfre düştüklerini belirtmiştir. Filozofların küfre düştükleri noktalardan bir tanesi de: Bedenlerin diriltip haşredileceklerini inkar etmeleridir.⁷ O'na göre öldükten sonra dirilme, ruhun herhangi bir bedene iade edilmesiyle mümkündür. Bu beden, önceki bedenin maddesinden olabildiği gibi başka bir maddeden de olabilir, yeniden yaratılan bir mebde'den de olabilir. Çünkü insan ruhu ile insandır, bedeni ile değil. Bedenin parçaları küçüklükten itibaren zayıflamak ve şişmanlamakla değişikliğe uğrar. Bununla birlikte mizacında da değişiklikler meydana gelir. Halbuki insan aynı insandır. Böyle olması yüce Allah'ın kudreti dahilindedir. Ve bu, o ruhun bedene dönmesi ile olur.⁸

Gazzâli İhyâ Ulûm ed-Din adlı eserinin sonunda “ölüm ve ötesi” adı altında bir bölüm açmış ve burada ölümden sonraki hayatla ilgili çok ayrıntılı bilgiler vermiştir. Âyet ve hadis-i şeriflerle görüşlerini delillendirmiştir. Gazzâli el-İktisad fil-İtikad isimli eserinde de ölümden sonraki hayatla ilgili konulardan bahsetmiş ve bu konudaki

⁵ Salih, Suphi, a.g.e., s.138.

⁶ M.Said Şeyh, “Gazzâli”, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Haz. M.M.Şerif, çev.Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul 1990, II, 216.

⁷ Gazzâli, *Tehâfütü'l-Felâsife*, çev. Bekir Sadak, Ahsen Yay. , İstanbul 2002, s.243.

⁸ Gazzâli, a.g.e., s.234.

birtakım tartışmalara yer vermiştir. Eserinde mutezilenin kabir azabını inkar etmesini eleştirmiştir. O, kabir azabının varlığı mümkündür. Dolayısıyla bunu tasdik etmek vaciptir, der ve görüşüne Kur’ân’dan şu âyeti delil gösterir: “Firavun ailesini ise şiddetli bir azap kuşatıp yok etti. Bu azap, onların sabah akşam sokulacakları ateştir.”⁹ Mutezîlenin ‘ölü bedene baktığımızda azap çektiğini göremeyiz, dolayısıyla kabirde de azap yoktur’ görüşünü saçma bulur. Ölünün cesedini görmek sadece cismin zahirini görmektir. Oysa gerçekte azabı gören, hangi şekilde olursa olsun, kalpten ve batından bir cüzdür. Azap için beden zahirinde bir hareketin meydana gelmesi zorunlu değildir.¹⁰ Gazzâli’ye göre; ikinci hayat ancak ruh ve bedenle birlikte gerçekleşebilir. Yalnız bu beden dünya hayatındaki beden olabileceği gibi farklı unsurlardan yaratılmış yeni bir beden de olabilir.¹¹

Gazzâli’den sonra dikkatimizi çeken önemli bir isim de İbn Arâbi’dir (ö.638/1240). O el-Futuhât el-Mekkiyye adlı eserinin ilk üç cildinde âhiret hayatına dâir bilgilere yer verir. İkinci cildinde dört mesele âhiret tasviriyle ilgilidir. İbn Arabî kıyamet gününde Peygamberlerin toplanacağı kapalı yeri tasvir eder. Fakat İbn Arabî’nin âhirete ait her şeyin mecâzi tefsirine daha fazla kaydığı bilinir.¹²

Bu dönem içerisinde kelâm âlimlerinin görüşleri konunun aydınlanması açısından önemlidir. Kur’ân’daki haşr kavramına kelâmî açıdan yaklaştığımızda ilk önce bilmemiz gereken bazı İslam alimlerinin haşr ile bâ’s’i aynı anlamda kullanmış olduklarıdır. Haşr “insanları buldukları yerden çıkarmak” şeklindeki sözlük anlamından hareketle bazı kelamcılar tarafından zaman zaman bâ’s ile eş anlamlı bir terim olarak kullanılmıştır.¹³

Meşhur mütekellimlerden Taftazânî bir eserinde bâ’s ve haşrin varlığını şu şekilde ispat ederek, filozofların haşrin imkânsızlığı noktasındaki görüşlerini eleştirmiştir. Filozoflar “yok olan bir şeyin aynen tekrar var edilmesi imkânsızdır. “ demişler ve bunu şöyle bir örnekle açıklamışlardır: “ yenilen, yiyenin bir parçası olacak şekilde bir insan diğer bir insanı yese, yenilen parçalar ya her iki bedende birlikte haşr

⁹ el-Mü’min, 40/45-46.

¹⁰ Gazzâli, *İtikatta Orta Yol*, çev. Kemal Işık, Ankara İlahiyat Yay., Ankara 1971, s.160-161.

¹¹ Yavuz, Y.Şevki, “Ba’s” ,*DİA*, İstanbul 1992, V, 100.

¹² Salih, a.g.e., s.150, 152, 161.

¹³ Toprak, Süleyman, “haşir”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 417.

ve iade edilir veya birinde haşr ve iade edilir. “ Taftazani buna şöyle bir cevap verir: “ İade ve haşr olunan şeyler insanın ömrünün başından sonuna kadar varlığı devam eden asli cüzleri (ve genleri)dir. Yenilen parçalar, yiyende mevcûd olan artıklardır, asli parçalar değildir. “¹⁴

İslam alimleri haşrin cismâni mi yoksa ruhâni mi olacağı noktasında ihtilâfa düşmüşlerdir. Ehl-i sünnet, Mutezile ve Şia gibi ana İslami mezhepler yeniden dirilişin cismânîliğini kabul ederler. Ehl-i Sünnet kelamcıları, toprağa karışan bedenın tamamen yok olması halinde bile ölümden önceki varlık ve keyfiyetleriyle (cevher ve arazlarıyla) yeniden diriltilebileceği görüşündedirler. Kalânîsî ile Mutezile’den Kâ’bî bedene ait hiçbir niteliğın (araz), Ebu’l-Hüzeyl el-Allâf, Ebu Ali el-Cübbâi ve oğlu Ebu Haşim ise bazı niteliklerin iade edilmesini imkânsız görürler. Kerrâmiyye’ye göre ister maddi ister manevi olsun tamamen yok olan hiçbir nesnenin aynen iade edilmesi mümkün değildir. Bu sebeple onlar ölümlerın bedenlerinin yok olmayacağını, sadece parçalanıp dağılacığını, bâ’s sırasında bu parçalar bir araya getirilerek yine bir beden olarak birleştirileceğini savunmuşlardır.¹⁵ Yine Ehl-i Sünnet alimlerine göre haşr ruh maa’l-beden vuku bulacaktır. Dirilişte insan bedenine temel teşkil eden yapı taşlarının ya tümüyle veya bir kısmıyla dünyadaki bedenın asli cüzlerinden oluşacağı, aksi takdirde bu bedene dünyadaki beden denilemeyeceğini kabul etmektedirler. Eğer ruh maa’l-beden olmazsa azapla ilgili âyetlerde geçen, ağızların mühürlenmesi, ellerin konuşması, ayakların şahitlik etmesi, tenlerin pişmesi ve yenilenmesi gibi tasvirler yersiz olurdu.¹⁶

Tehanevî Keşşâfi’nda haşr konusundaki görüşleri şu şekilde sıralar;

1- Sadece cismani haşr sabittir. Bu, düşünen varlığı (nefsi) inkâr eden kelamcıların çoğunluğunun görüşüdür.

2- Sadece ruhani haşr sabittir. Bu tanrı felsefecilerinin görüşüdür.

3- İkiisi beraber sabittir. Bu Halimi, Gazzâli, Ragıb el-İsfahani, Ebu Zeyd ed-Debûsî, Mutezilenin öncülerinden Ma’mer, İmamiyye’nin son gelenlerinin hepsi, tasavvufçuların birçoğunun görüşüdür. Onlara göre; nefis, bedenın bozulmasından sonra

¹⁴ Taftazani, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi* (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. , İstanbul 1980.

¹⁵ Yavuz, Y.Şevki, a.g.m., V, 99-100.

¹⁶ Kılavuz, a.g.e, s.214, Topaloğlu, Bekir-Yavuz, İ. Şevki-Çelebi, İlyas, a.g.e., s. 291-292.

da kalıcıdır. Allah yarattıklarını haşretmek isterse, ruhlardan her birinin taalluk edeceği bir beden yaratır ve onun üzerinde dünyada olduğu gibi tasarruf eder.

4- Hiçbirinin haşri sabit değildir. Tabiat felsefecilerinin öncülerinin görüşüdür.¹⁷ Harputî Tenkihu'l-Kelâmında haşr konusunda şöyle der: “ İnsan bedeniyle değil, ruhuyla insandır. Çünkü insan bedenindeki parçalar, küçüklüğünden itibaren zayıflama, kilo alma ve değişime uğramak suretiyle sürekli değişir, mizacı farklılaşır. Bütün bunlarla beraber o yine aynı insandır. Bu, Allah'ın gücü dahilindedir. Bu haşır, söz konusu ruhun iadesi suretiyle olur. Zira ruhun herhangi bir araç olmaksızın elem veya cismanî lezzetleri duyması imkânsızdır. Nitekim ona ilk araca benzer bir araç iade olunur. Bu da kesin bir dönüş (haşr) olup naklî delilin varlığından dolayı tasdik edilmesi vâciptir. Harputî eserinde haşrin cismaniliği ve ruhaniliği konusundaki görüşleri üçe ayırır.¹⁸

1- Ruhani haşri kabul edip, cismani haşri inkâr eden filozoflar: Onlara göre yok olan bir şeyin tekrar varolması imkânsızdır. Bu yüzden çürüyüp yok olmuş bir beden tekrar diriltilmesi / canlanması imkânsızdır. Yine insan ölünce ruhu mükâfat ve cezaya çarptırılır. Eğer daha sonra bu ruhlara eski bedenlerine iade edilirse, ruhun çektiği sıkıntıları ve yaşadığı şeyleri bir yere koyamayız.

2- Cismani haşri kabul edip, ruhani haşri inkâr eden çoğu kelamcılar: Mütakellimlerin büyük çoğunluğu, ruhu bedenden ayrı mücerret bir varlık olarak görmezler. Onu bedene ait latif bir cisim olarak görürler. Dolayısıyla sadece beden haşredilir. Ruh diye ayrı bir varlığın haşri söz konusu değildir.

3- Her ikisini kabul eden muhakkik kelamcılar: Mütakellimlerden İmam Mâtürîdî, Gazzalî, İsfehânî gibi birçok muhakkik, Eş'arî ve Hanefî alimlerden birçoğu ve bazı tasavvufçular ruhun mücerred olarak varlığını kabul ederler. Ruhun bedeninin ayrı bir parçası olduğunu ve beden çürüyüp yok olsa bile ruhun varlığını devam ettirdiğini söylerler veya ruhun bedeninin bir parçası gibidir, ölümle ayrılır fakat ruh da beden de daha sonra tekrar haşr olunup birleşirler.

¹⁷ et-Tehânevî, “haşr”, *Keşşâfu Istilahâtü'l-Funûn*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

¹⁸ el-Harputî, Abdullatif, *Tenkihu'l-Kelam fî Akaidi Ehli'l-İslam*, çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, T.D.V. Elazığ Şubesi Yay. , Elazığ 2000, s. 275-277.

III-MODERN DÖNEMDE HAŞR

Çağdaş tefsire baktığımızda ilk başta Cemâleddin Afgânî dikkatimizi çeker. Kendisi muâsır şarkın reformcusu olarak kabul edilir. Muhammed Abduh ve Reşid Rıza talebeleri ve fikirlerinin temsilcileridir. Talebesi Muhammed Abduh'un âhîret hakkındaki görüşlerinin bazıları Risâlet et-Tevhid ve Reşid Rıza'nın el-Menar dergisinde yayınlanan makalelerinde izah edilmiştir. Ona göre insanlar vücutları ve ruhlarıyla birlikte dirilecektir. bunun için cennetliklerin zevki ve cehennemliklerin azabı aynı anda hem ruhi hem bedenîdir.¹⁹ Reşid Rıza da Abduh'la aynı görüşleri savunur. Ona göre kıyamet günü insanlar beden ve ruhlarıyla dirilecekler. Bu aynı vücut veya başka benzeridir. Herhalde, ölümden sonra, bu dünyanınkine kıyaslanamayan tamamen yeni bir alemde bulunulacak.²⁰

Bu dönemde dikkatimizi çeken bir diğer isim de Seyyid Kutub'tur. Meşâhid el-Kıyâme fi'l-Kur'ân adlı eserinde; Kur'ân'daki kıyamet sahnelerini güzel bir üslupla ele almıştır. Bir diğer eseri olan et-Tasvir el-Fennî fi'l-Kur'ân'da ise hayat ve hareket dolu, temsili tasvirlerinde Kur'ân üslubunun güzelliğini izah eder. Kur'ân'da cennet ve cehennem anlatılırken kullanılan tasvirlerin güzelliğine dikkat çekilerek, tasvîrî metodun önemine dikkat çekilir.²¹

Modernistlere geldiğimizde kıyamet, âhîret, haşr, cennet, cehennem, gibi meâdle ilgili konuların çok fazla tartışmaya konu olduğunu görürüz. Modernistler genel olarak gayb konularına zaten tepkisel yaklaşmışlardır. Modernistler arasında gayb konularına en bariz tepkiyi verenler ise Hint alt kıtasında Ehl-i Kur'ân ekolü olmuştur. Ehl-i Kur'ân Ekolü'nün temel prensipleri arasında Kabir hayatını, alem-i berzahı ret ilk sıralarda yer alır.²²

“Âhîret hayatı, cennet ve cehennem hakkında Ehl-i Kur'ân Ekolü içerisinde üç ayrı eğilim vardır. Abdullah Çekrâlevî ve bazı arkadaşları cennet ve cehennem'in olabilirliğine inanırlar fakat bunların önceden değilde kıyametin vukuundan sonra yaratılacağını iddia ederler. Seyyid Ahmed Han, Eslem Ceracpûri, Seyyid Makbul

¹⁹ Salih, *a.g.e.*, s.167-168.

²⁰ Salih, *a.g.e.*, s.177.

²¹ Salih, *a.g.e.*, s.187-188.

²² Birşık, Abdulhamit, *Hint Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yay. İstanbul 2001, s. 322.

Ahmed ve arkadaşları İbn Tac gibi İslam felsefecilerinin yoluna uyarak “ cennet cehennem ve orada olacağı belirtilen şeyler aslında gerçek olmayıp sadece temsillerden ibarettir” derler. Zira âyetler nazil olduğunda Arap toplumunun beklentilerine göre bir temsilde bulunulmuş, halbuki zamanın değişmesiyle insanların nimet ve azapla ilgili tasavvurları değişmiştir. Gulam Ahmed Perviz, Ahmedüddin Amritsari ve Ca’fer Şah Belvari cennet ve cehennemin beşer hayatının bir şeklinden ibaret olduğunu ifade ederler. Dünya hayatının iyi ve rahat olması cenneti, sıkıntılı olması ise cehennemi temsil eder. Çünkü gerçekte cennet ve cehennem hususi iki mekan değildir.²³

Ehl-i Kur’ân Ekolü’nün haşır konusundaki bu, farklı görüşlerinin yanı sıra, haşrin imkan noktasında dikkatimizi çeken bir görüşte Şeyh Bedrettin’e aittir. Ona göre; Beden dağılınca bir daha aynı terkip meydana gelmez, buna imkan yoktur, yani cesetler haşredilmez. İnsanın bedeni dağılınca ruhu yok olmaz, fakat o dağılan beden bir daha bir araya gelmez. Ancak insan türünden hiçbir fert kalmayınca yine bir insanın yaratılması ve insan cinsinden yeniden türemesi mümkündür. Yoksa alimlerin sandığı gibi cesetlerin haşır edilmesi başka türlü mümkün değildir.²⁴

Şeyh Bedreddin cesetlerin haşır edilmesi de halkın sandığı gibi değildir, der. Ama mümkün görür. Bir zaman gelir de insan türünden hiçbir ferd kalmaz; sonra yine topraktan anasız babasız bir insan doğar ve evlenme yoluyla cinsi türeyebileceğini düşünür, ve haşrin ancak bu şekilde olabileceğini söyleyerek ehl-i sünnet kelamcılarının kabul ettiği cismani haşri ret eder.²⁵

---

²³ Birışık, a.g.e., s. 322.

²⁴ Şeyh Bedreddin, *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, İnceleme; Abdülbaki Gölpınarlı, Eti Yay. İstanbul 1966, s. 33.

²⁵ a.e., s. 34

SONUÇ

Kur'ân-ı Kerim'de haşr kapsamı çok geniş olan bir konudur. Diğer dinlerdeki ölüm sonrası hayat ve tekrar dirilme üzerine yapılan araştırmalar da bize gösterdi ki ilahi veya gayr-i ilahi olsun birçok dinde haşr anlayışına benzer inanışlar görülmektedir. Giriş bölümünde verilmeye çalışılan bilgiler bu konunun sadece bir özetidir.

Kur'ân-ı Kerim'de bir kavram üzerine yapılan bu çalışmada O'nun dilsel ve edebi mucizesi bir kez daha gün yüzüne çıkarılmaya çalışıldı. Haşr Kur'ân'daki kavramlardan yalnızca bir tanesidir. Fakat Kur'ân o kadar bütünlük arz ediyor ki bir tane kavramı ele aldığımızda, ondan ayrı düşünemeyeceğini gördüğümüz birçok kavram karşımıza çıkıyor. Bu çalışmada haşr merkeze alınarak, onunla yakından alakalı olan kavramlar üzerine başta dilsel tahliller yapılmaya çalışıldı. Bunu yaparken Kur'ân'ın edebi icazı bir kez daha ortaya çıktı. Haşr kelimesinin, altında ne kadar zengin manaları barındırdığı görüldü.

Kur'ân'da haşr kavramı üzerine yapılan bu çalışma Kur'ân-ı Kerim'de çoğu yerde haşrle ba'sin yani tekrar dirilmenin aynı anlamda kullanıldığını bize gösterdi. Bu da Kur'ân'ın vücut yönünden mükemmelliğinin bir kez daha ortaya çıkmasına sebep oldu.

Kur'ân ve sünnette haşr sürecinin anlatıldığı bölüm bize gösterdi ki haşr, insanın ölümle beraber başlayan ahiret hayatının en önemli aşamalarından biridir. Bu hayat içerisindeki her bir aşama bir bütünün ayrılmaz parçaları gibidir. Haşr de bu sürecin adeta mihenk noktası gibidir. Haşri bu sürecin içerisinden çıkaracak olursak insanın ahiret, cennet ve Allah'ın rızasını elde etmek için yaptığı bütün çalışma boşa giderdi. İşte bu çalışmayla haşrin önemi bir kez daha ortaya konulmaya çalışıldı.

Kur'ân'da haşrin incelenmesi sırasında karşımıza çıkan âyetler, haşrin cismaniliği ve ruhaniliği konusuna da ışık tuttu. Yine dinin ikinci kaynağı olan H.z. Peygamber'in (a.s) Hadis-i Şerifleri de bize yardımcı oldu. Yapılan tahlillerde felsefeci ve modernistlerin savunduğunun aksine haşrin hem cismen hem de ruhen olacağı görüşü birçok delille ispatlandı. Bu deliller de bize gösterdi ki insan sadece ruhuyla diriltilecek olursa bedenle hissedilebilecek cismani nimet veya azabın bir manası kalmayacaktı.

Kur'ân üzerinde yapılan bu dar kapsamlı çalışma bile birçok gerçeği tekrar gün yüzüne çıkardı. Eğer daha hacimli bir çalışma yapılmış olsaydı muhakkak daha fazla şey ortaya konulabilirdi. Fakat çalışmanın amacı açısından bu kapsamla yetinilmesi uygun görüldü.

BİBLİYOGRAFYA

Birişik, Abdulhamit, *Hint Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yay. İstanbul 2001.

Cevheri, İsmail bin Hammâd, *es-Sıhah, Tâcu'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Beyrut 1985, 2.baskı 1979.

Cevizci, Ahmet, "Cehennem" *Felsefe Ansiklopedisi*, Babil Yay., Ankara 2005.

Çağrıncı, Mustafa, "Arap" , *DİA*, İstanbul 1991, III, 316-321.

el-İsfahani, Râğıb el-Hüseyin bin Muhammed, *el-Müfredat fi Ğaribi'l-Kurân*, Kahire 1970.

Erdoğan, Hüseyin S., *Ölüm ve Ötesi*, Çile Yay., İstanbul 1976.

Gölcük, Şerafettin, *İslam Akâidi*, Esra Yay., Konya 1997.

Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi, 4.baskı, Konya 1998.

Günaltay, Şemseddin, *İslamiyet Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu Yay., Ankara 1997.

Hatipoğlu, Haydar, *Sünen-i İbn Mace Tercümesi ve Şerhi*, Kahraman Yay., İstanbul, t.y.

Harputî, Abdullatif, *Tenkihu'l Kelam fi Akaidi Ehli'l İslam*, çev. İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, T.D.V. Elazığ Şubesi Yay.,Elazığ 2000.

İbn-i Manzur el-Efriki el-Mısri, *Lisan-ü'l Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

İmam Gazzâlî, *Ölüm ve Sonrası*, çev. Hüseyin Okur, Semerkand Yay., İstanbul 2004.

Karaman, Hayrettin, v.dğr., *Kur'ân Yolu*, T.D.V. Yay., Ankara 2000.

Kılavuz, A. Sâim, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul1997.

Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1958.

Kutub Seyyid, *Kur'ân'da Edebi Tasvir*, Çizgi Yay. çev. Mehmet Yolcu, İstanbul 1991.

Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'ân*, Buruc Yay., XI, t.y.

M.Said Şeyh, “Gazzâli”, *İslam Düşüncesini Tarihi*, I-IV, Haz. M.M.Şerif, çev.Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul 1990.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, I-VII, İnsan Yay., İstanbul 2002.

Mollamehmetoğlu , Osman Zeki , *Sünen-i Tirmizi Tercümesi*, Yunus Emre Yay., İstanbul, t.y.

Nesei, Hafız Ebu Abdurrahman Ahmed b.Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan b. Dinar, *Sünen*, çev. A. Muhtar Büyükçınar v. dğr., İstanbul 1981.

Paçacı, Salih, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

Pusmaz, Durak, “Ba'su Ba'de'l-Mevt”, *Şamil İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, I, 204-205.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2002.

Sofuoğlu, Mehmet, *Sahih-i Buhari ve Tercümesi*, çev. Mehmet Sofuoğlu, Ötüken Yay., İstanbul 1987.

Sofuoğlu, Mehmet, *Sahih-i Müslim ve Tercümesi*, çev.Mehmet Sofuoğlu, İrfan Yay., İstanbul 1967.

Şeyh Bedreddin, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin*, İnceleme; Abdülbaki Gölpınarlı, Eti Yayınevi, İstanbul 1966.

Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslam Akaidi*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1980.

Taşpınar, İsmail, *Duvarın Öteki Yüzü*, Gelenek yayınları, İstanbul 2003.

et-Tehânevi, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed el-Hanefî, *Keşşâfu Istilahâtü'l- Funûn* , I-III, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak yayınları, Ankara 2002.

Topaloğlu, Bekir, “Âhiret”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 543-548.

Topaloğlu, Bekir, Yavuz, İ. Şevki, Çelebi, İlyas, *İslam'da İnanç Esasları*, Çamlıca Yay. , 3.baskı, İstanbul 2002.

Toprak, Süleyman, “Haşir”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 416-417.

Yavuz,Y.Şevki, “Ba's”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 98-100.

Yazır, Elmalılı M.Hamdi, *Hak Dini Kuran Dili*, I-X, Azim Dağıtım, İstanbul 1992.

Yeniçel, Necati-Koypuer, Hüseyin, *Sünen-i Ebu Davud Tercüme ve Şerhi*, Şamil Yay., İstanbul 1988.

ez-Zâvî, Tahir Ahmed, *Tertîbu'l Kâmus el-Muhit alâ Tarikatü Misbâhu'l-Münir ve Esâsû'l Belağa*, I-IV, Kahire 1971-1973.

ez-Zebîdî, Seyyid Muhammed Murtaza, *Tacü'l-Arûs*, el-Matbaatü'l-Hayriye, Mısır 1906.

ez-Zemahşerî, Cârullah ebi'l-Kâsım Mahmud bin Ömer, *Esâsû'l-Belâğa*, Dâru'l Kütüb, 1972.

ÖZGEÇMİŞ

29.12.1979 tarihinde Karabük'te doğdum. İlk ve orta öğrenimimi burada tamamladım. 1996 yılında Karabük İ.H.L.'den mezun oldum. 1997 yılında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenime başladım. İkinci sınıf bahar döneminde Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne yatay geçiş yaptım. 2002 yılında İlahiyat Fakültesi'nden "Tekvir ve İnfitar Sureleri Çerçevesinde Kur'an'da Kıyamet Tasvirleri" konulu bitirme tezini hazırlayarak mezun oldum. Aynı yıl Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisansa başladım. Yüksek lisans tez konum "Kur'an'da Haşr Kavramı" adındadır.

Cevat SEVİMLİ